

श्रुतसागर

वर्ष - ३, अंक - २, कुल अंक - २६, मार्च - २०१३

चोवीशी पट

आचार्य श्री कैलाससागरसुरि ज्ञानमंदिर

तारंगा तीर्थे उत्सवना मंडाण पधरामणी गुरुवरनी, प्रतिष्ठा घंटाकर्णवीरनी.

प. पू. राष्ट्रसंत
आचार्य भगवंत श्री पद्मसागरसूरि म. सा.
नो वैयावच्च-वात्सल्यधाममां प्रवेश.

श्री घंटाकर्ण महावीर देवनुं
नूतन मंदिर

धर्मसभा
संभवनाथ जैन आराधना केन्द्र
तारंगा तीर्थ

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर का मुखपत्र

श्रुतसागर

❖ आशीर्वाद ❖

राष्ट्रसंत प. पू. आचार्य श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

❖ संपादक मंडल ❖

मुकेशभाई एन. शाह

कनुभाई एल. शाह

हिरेन दोशी

डॉ. हेमन्त कुमार

केतन डी. शाह

एवं

ज्ञानमंदिर परिवार

१५ मार्च, २०१३, वि. सं. २०६९, फागण सुद-४

प्रकाशक

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र कोबा, गांधीनगर-३८२००७

फोन नं. (०७९) २३२७६२०४, २०५, २५२ फेक्स : (०७९) २३२७६२४९

website : www.kobatirth.org

email : gyanmandir@kobatirth.org

अनुक्रम

१. पार्श्वनाथ भगवानना बे स्तोत्र	हिरेन दोशी	५
२. विजयशेखर गणिना बे रास	हिरेन दोशी	९
३. ऐतिहासिक लघु कृतिओनो सार	हिरेन दोशी	५४
४. प्राचीन विद्यापीठ एवं चीनी यात्री	डॉ. उत्तमसिंह	५८
५. बे चोवीशी पटनो परिचय	हिरेन दोशी	६९
६. संग्रहालयना प्रतिमा लेखो	-	७१
७. राणकपुर तीर्थ परिचय	कनुभाई एल. शाह	७४
८. ज्ञानमंदिर कार्य अहेवाल	-	७९
९. समाचार सार	डॉ. हेमंत कुमार	८०

प्राप्तिस्थान

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
तीन बंगला, टोलकनगर
परिवार डाइनिंग होल की गली में
पालडी, अहमदाबाद - ३८०००७
फोन नं. (०७९) २६५८२३५५

प्रकाशन सौजन्य

श्री रश्मिकांतभाई कामदार परिवार
Rushab Ship Consultant, Inc.,
43, Jonanthan Drive,
Edison, NJ 08820, USA.

संपादकीय

पिछले अंक में हमने आपको बताया था कि श्रुतसागर नया प्रौढ़ आकार ग्रहण कर रहा है। इसके स्वरूप, उद्देश्य और विषय को विस्तृत बनाया जा रहा है। अपने भव्य भूतकाल एवं शास्त्रों में छिपे देदीप्यमान इतिहास का विस्तृत परिचय प्रस्तुत करने हेतु तमाम ऐतिहासिक सामग्रियों एवं प्रामाणिक साक्ष्यों को पूरक सामग्रियों के साथ प्रकाशित करके शोधकर्ताओं तक पहुँचाने की शृंखला में हमने इस अंक में ऐतिहासिक लेख, विशिष्ट तीर्थस्थलों का परिचय, ज्ञानमन्दिर में संगृहीत विशिष्ट कृतियों की सूचनाओं जैसे अनेक शोधप्रद एवं बोधप्रद विषयों को संकलित किया है।

इस अंक में हमने सर्वप्रथम प्रभु पार्श्वनाथ भगवान की स्तुति करके अपना कार्य आगे बढ़ाने का प्रयास किया है, क्योंकि इस अवसर्पिणी काल में जिनशरण और उसमें भी प्रभु पार्श्वनाथ का सहारा मिल जाए तो कठिन से कठिन कार्य भी सहजतापूर्वक सम्पन्न हो जाते हैं।

प्रभु पार्श्वनाथ की स्तुति पूर्वक मंगलाचरण के पश्चात् चतुर्विध श्रीसंघ के लिये उपयोगी गुणों-तत्त्वों को निरूपित करने में पूर्णतः सक्षम दो अप्रकाशित रासों का चयन किया गया है, जिनके कथानक आज के भौतिक चकाचौंध में फंसे जीवों को मानवमूल्यों को अपनाने हेतु मार्गदर्शक का कार्य करेंगे।

पूर्वाचार्यों के जीवन-दर्शन को प्रदर्शित करती हुई पद्यात्मक लघु कृतियों का सारांश प्रस्तुत करके हमने यह बताने का प्रयास किया है कि हमारे पूर्वाचार्यों का जीवन-दर्शन कैसा था, उनके जीवन-आदर्श हमारे लिये प्रेरणास्रोत सिद्ध हो रहे हैं।

प्राचीन विद्यापीठों के सम्बन्ध में चीनी यात्रियों के विचारों को प्रस्तुत कर तत्कालीन भारतीय शैक्षणिक स्थिति को दर्शाने का प्रयास किया गया है। त्रैलोक्यदीपक महातीर्थ राणकपुर के वैशिष्ट्य को उद्घाटित करने हेतु राणकपुर तीर्थ का परिचय प्रस्तुत किया जा रहा है।

सम्राट संप्रति संग्रहालय, कोबा में संकलित धातुप्रतिमाओं के लेखों को भी इस अंक में प्रकाशित किया जा रहा है जो हमारे छिपे हुए ऐतिहासिक तथ्यों को उजागर करने में सहायक सिद्ध होगा। चौबीसी पट्ट के परिचयात्मक लेख में चौबीसी के निर्माण एवं उसकी परम्परा का संक्षिप्त विश्लेषण प्रस्तुत करने का

प्रयास किया गया है।

हम एक बार पुनः यह दोहराना चाहेंगे कि हमें अपने लक्ष्य की प्राप्ति में परम पूज्य गुरुभगवन्तों का आशीर्वाद और आप सभी का सहयोग अपेक्षित ही नहीं, बल्कि अनिवार्य है। आपके पास ऐसी कोई ऐतिहासिक कृति, संशोधित विशिष्ट सूचना, महत्त्वपूर्ण लेख आदि हों तो हमारे प्रकाशक के पते पर भेजें, उसे हम आपके नाम के साथ योग्य स्थान में प्रकाशित करेंगे।

हमारा प्रयास अपने लक्ष्य की प्राप्ति में कितना सफल हो सका है, इसका निर्णय आपके हाथों में है। आपका अभिप्राय, योग्य मार्गदर्शन एवं सहयोग हमें प्राप्त होता रहे, ऐसी आशा है।

मुलाकात अने अभिप्राय

१. प. पू. टिगंबराराय श्री ज्ञानसागरजी म. सा. साहेबे श्रावक-श्राविकाओंनी साथे संस्थानी मुलाकात लीधी. तेओ द्वारा अहीना कार्यो जोध प. पू. गुरुभगवंतश्रीनी माटे अनुमोदना करी.
२. श्रुतभवनना ट्रस्टी श्री वरतबाई तथा श्री उमंगबाईअे आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिरनी मुलाकात लीधी. तेओने आ मुलाकात दरम्यान ज्ञानमंदिरना बधा ज विभागेमां रुबड लछ जवामां आवेल तथा संपूर्ण माहितीओ आपवामां आवी.
३. "I'm well impressed by how well the whole place, including the library, is maintained and managed. The collection in your library is wonderful and contains lots of extremely valuable manuscripts and material. I'm also impressed by your work to maintain, preserve and digitize the manuscripts. It is extremely important to digitize all manuscripts and make them easily available for research. I hope to organize a workshop on manuscripts here in the future that will be an excellent place for such a workshop.

My thanks for your hospitality and wormed welcome. I wish you success.

Piotr Balcerowicz, Prof.,

Oriental Studies & International Relations,

University Of Warsaw, Poland

પાર્શ્વનાથ ભગવાનના લે સ્તોત્ર

સંપા. ઠિરેન દોશી

મહેંદ્રસૂરિકૃત પાર્શ્વજિન સ્તોત્ર

પ્રત-વિશેષ :- વિ. સં. ૨૦૫૫માં આગમપ્રજ્ઞ મુનિરાજશ્રી જંબૂવિજયજી મ. સા. દ્વારા કરાવેલ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ જ્ઞાનમંદિર-પાટણની ડેરોક્ષ પ્રતમાંથી આ સ્તોત્ર મલ્યું છે. જેનો અમે સાભાર ઉપયોગ કર્યો છે.

કૃતિસાર :-

કમલની કોમલતા જેના દેહમાં સૌંદર્યનો સંચાર કરે છે. વાદલની કાંતિ જેવા મણિમય નાગરાજોની ફળાનો વિસ્તાર જેના મસ્તકે શોભે છે. એવા પાર્શ્વનાથ પ્રભુ જય પામે છે. પ્રભુની આવી પ્રભાવ ગર્ભિત સ્તવનાથી સ્તોત્ર પ્રારંભાય છે. જમીનનો કાદવ આકાશમાં રહેલા સૂર્યના તાપથી જેમ નાશ પામે છે. તેમ હે ભગવાન ! તારું મુખબિંબ જોવાથી મારો પાપનો કાદવ નાશ પામી જાય છે, સૂકાઈ જાય છે. ઉપમિતિમાં પળ કહ્યું છે કે ભગવાનની દૃષ્ટિ પડે એટલે સંસાર-સાગર તરવો નથી પડતો, પળ સૂકાઈ જાય છે. હે પાર્શ્વનાથ પ્રભુ તારા ચરણ-કમલની સેવાથી મારા બધાં જ ધારેલાં કાર્યો પાર પડે છે. પ્રભુ તું ખરેખર કલ્પવૃક્ષ છો. શું ક્યારેય કલ્પવૃક્ષની સેવા નિષ્ફલ જાય? ન જ જાય. અવશ્ય ફલદાયી બને છે. વધુ એક ઉદાહરણ આપી ભગવદર્શનની મહત્તા બતાવે છે- ગરુડના દર્શન થતાં સાપના સમૂહમાં નાશ-ભાગ મઘી જાય છે. ગરુડની નજરમાં સાપ ટકી શકતો નથી. તેમ ગરુડ સમાન હે પ્રભુ તારા દર્શન કરવાથી મારા સાપોલિયા જેવા દુઃખોના મુકામમાં નાશ-ભાગ મઘી જાય છે. તમામ પીડા અને પરેશાની પલાયન પામે છે.

તારા મંત્રના સ્મરણ માત્રથી વિદ્યા-રાજ્ય-લક્ષ્મી વિગેરે ચિંતામણિ રત્નની જેમ ક્ષણમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આંગણામાં ડડતી ધૂલ ઉપર પાળી છાંટવાથી જેમ ધૂલ બેસી જાય છે. ઉપશમન થાય છે. એમ હે પ્રભુ શીતલ જલ સમાન તારા નામનું સ્મરણ કરવાથી ગ્રહ, રોગ, શોક અને પીડાની ધૂલ ઘડીકમાં ઉપશમી જાય છે. બેસી જાય છે.

મે (મહેંદ્રસૂરિ)શ્રીઅશ્વસેન-પુત્ર(પાર્શ્વનાથ ભગવાન)ની નિર્વાણ-પદની પ્રાપ્તિ અર્થે, વિવિધ પ્રકારના વિશેષનોથી યુક્ત પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તવના કરી. આ

૬

માર્ચ - ૨૦૧૩

સ્તોત્રના કર્તા મહેન્દ્રસૂરિ મહારાજ છે. કૃતિમાં કર્તા સંબંધી બીજો કોઈ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી.

મહો. જયસાગરકૃત ચિંતામણિ પાર્શ્વજિન સ્તોત્ર

પ્રત પરિચય :-

અંદાજે વિક્રમની અઢારમી સદીમાં લખાયેલી હસ્તપ્રતમાં મહોપાધ્યાય જયસાગરકૃત પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર મળે છે. જ્ઞાનમંદિરમાં ૩૫૮૪૬ નંબર પર નોંધાયેલી આ પ્રતમાં કુલ ૧ પત્ર છે.

આ સ્તોત્ર સિવાય આ પ્રતમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાન સંબંધી ૩ સ્તોત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ પ્રતાદિના અક્ષરો જોતા વિ. સં. ૧૧મી સદીનું અનુમાન થઈ શકે...

કૃતિ-સાર :-

પ્રસ્તુત સ્તોત્ર ખરતરમચ્છીય આચાર્ય જિનરાજસૂરિ મહારાજના શિષ્ય કવિ જયસાગરજી મહારાજની રચના છે. આ કૃતિમાં કવિ-મહારાજે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સ્મરણનો વિશેષ મહિમા ગાયો છે.

આ સ્તોત્રની રચના બારડોલી નજીક આવેલ ઘણદેવી (ગણદેવી) ગામમાં થઈ, ગણદેવીમાં મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તવના એ આ કૃતિનું કથિત તત્ત્વ છે.

ઘરણેદ્ર-પદ્માવતી સેવિત શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ત્રણ સંધ્યાએ સ્મરણ કરવા પૂર્વક નમન કરવાથી આપત્તિ અને વિઘ્નોનો નાશ થવાથી ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ પણ આવી મળે છે. જે કોઈ ભવિક જીવ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંત્રનું સ્મરણ કરે છે એની આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિઓ દૂર થાય છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં સંસારના ઐહિક સુખો આપી શકે એ તમામ વસ્તુઓની ઉપમાથી પ્રભુને બિરદાવ્યા છે. કારણ કે પ્રભુ ઐહિક અને પારલૌકિક બંને ભવોમાં ઉપકારી બને છે. પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું નિરંતર સ્મરણ કરવાથી જન્મ-જન્માંતરનું દાસત્વ દૂર થયાના દાખલાઓએ ઇતિહાસના પાનાઓ ભરી આપ્યા છે. મંત્રના પ્રભાવે ભૂત-પ્રેત-પિશાચાદિ પણ દૂર થાય છે.

પોતાના ગુરુમહારાજ રાજસાગરની કૃપાથી આ સ્તોત્રની રચના ગણદેવીમાં કરી છે.

महेंद्रसूरिकृत पार्श्वजिन स्तोत्र

नीलुप्पलइहदेहो, फणिंदफणमणिमऊविच्छरिओ । अहिणवमेहुव्व फुरंतं(त?), विज्जुओ जयइ पासजिणो ॥१॥	
अवलोइयंमि तुह पहु!, मुहकमले गलइ पावपंकोहो । किं रवि बिंबे दिट्ठे, ठिइ बंधं कुणइ तिमिरभरो ॥२॥	
तुह पहु! पयसेवाए, पुज्जंति मणोरहा असेसावि । कप्पनरुणो हि सेवा, कयाइ किं निप्फला होइ ॥३॥	
सामि! तुह दंसणेण वि, दूरंदूरेण जंति दुरियाइ । भवियाणं गरुडस्स वि, पलोयणे पन्नगकुलाइं ॥४॥	
विज्जा-रज्जं-लच्छी, सोहगमरुगयाइं-कमलच्छी । लब्भइ तुम्ह पसाया, चिंतारयणस्स व खणेणं ॥५॥	
परमेमंतुव्व जए, वम्मानंदण मणंमि निवस्संते । वेयाल-वाल-भूया, पस(भ)वंति न साइणी एउ ॥६॥	
तुह नामगहणेण वि, गह-विगह-रोग-सोग-माईय । उवसमिं(मं)ति खणेणं, जलसित्तारेणुनीरुव्व ॥७॥	
सिरिआससेणतणओ, पासजिणो संथुओ मए एवं । महइंदसूरिपणओ, निव्वाणपयं पयच्छेउ ॥८॥	

महो. जयसागरकृत चिन्तामणि पार्श्वजिन स्तोत्र

चिन्तामणिपासजिणं, तं नमह भक्तिभरेण य तिसंज्ञं ।	
सिरिधरणिंष्व नमसिय, पउमावइ सेविय सुपायं	॥१॥
जो समरइ पासपहुं, वंदिय सुरवरनरिंदपयकमलं ।	
रिद्धिं पि फलइ निच्चं, उवदवा नासइ य तस्स	॥२॥
दारिद्रं-दोहगं, कुजाइ-कुमइ-कुसरीर-कुगईओ ।	
जो स[म]रइ पासमंतं, न य हुंति कयावि किं तस्स	॥३॥
चोरारिरणजलजलण-मइंदगयविसहराइंयभयाइं ।	
जस्स पभावेण सया, पसमंति य दुरियसव्वाइं	॥४॥
कप्पतरु-कामधेणु-चिन्तामणि-लच्छिकुंभ-माईआ ।	
जस्स मणे पासनाह, गिहंगणिमि फलइ य तस्स	॥५॥
पइं जायंताण मणे, गच्छंति सुरासुरीउ दासत्तं ।	
पासजिणनाममंतं, पयडं नत्थि त्थ संदेहो	॥६॥
गह-भूय-पिसाय-जक्खा-खुदभय-रक्खस-साइणिभयाइं ।	
सिरिपासजिणिंदनाम-मंतपभावेण पसमंति	॥७॥
पढइ जनानंदपरं, जो सुणइ य पाससंथवमुयारं ।	
सासयसुक्खनिहाणं, निव्विग्घं सो भमइ लोए	॥८॥
इय सिरि घणदीवीए, संथुओ जयसायरेण जिणचंदो ।	
मह वंछियसिद्धिं कुरु, राजसायर गुरु पसाएण	॥९॥

વિજયશેખર ગણિના બે રાસ

સંપા. ઠિરેજ્ દોશી

મધ્યકાલીન સાહિત્ય પદ્ય કથાઓથી ભર્યું-ભર્યું છે. પદ્ય કથાનાકો બોધની દૃષ્ટિએ સરલ બને, સામાન્ય-જન તેને પોતાની ભાષામાં ઉતારી અને પચાવી શકે છે. કથા સાહિત્યના માધ્યમે ધર્મોપદેશ અને જીવનના વિશાલ તત્ત્વને ઉજાગર કરતી અંચલગચ્છીય ગણિ વિજયશેખરની બે રાસા કૃતિઓ સાગરચંદમુનિ રાસ, અરણિકમુનિ રાસ અહીં પ્રકાશિત કરીએ છીએ.

જૈન ધર્મોપદેશના તત્ત્વોને કથાના માધ્યમે પોતાની સાહિત્ય રચનામાં વળી લેવાનું જૈન સાહિત્યકારો ક્યાંય ચૂક્યા નથી. કથા સાહિત્ય ધર્મોપદેશના તત્ત્વની સાથે-સાથે વ્યવહાર જીવન પ્રત્યેની એક અનોખી દૃષ્ટિનું પ્રદાન કરતું હોય છે. કથાના માધ્યમે તત્ત્વને વાચક સુધી પહોંચાડવાની પરંપરા મૂલ આગમોમાં મલ્લી આવે છે, જ્ઞાતાધર્મકથાંગ વિગેરે તેના ઉદાહરણો છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યકારોમાં વિજયશેખરનું સ્થાન બહુ મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યું હશે. ચંદરાજની ચોપાઈમાં કવિ પોતાના વિશે વાત કરતાં જણાવે છે.

‘તસ સાનિધથી હું લહું, કવિજનમાહિ માન.’

આ ઉલ્લેખ દ્વારા એમની સાહિત્યકાર અને કવિ તરીકેની પ્રતિભા જણાઈ આવે છે. વિજયશેખર મહારાજની કૃતિઓ કાવ્યાત્મક, તત્ત્વવિચારાત્મક, બોધાત્મક, અને સ્તુત્યાત્મક એમ બધા પ્રકારની છે. એમની કૃતિઓમાં કવિત્વની અભિનવ સમૃદ્ધિ જણાય છે. સાહા ત્રણસો વરસના સમયનો તડકો પડ્યો, છતાંય એમના કવિત્વનો રંગ આજેય તાજો અને ચલ્કતો લાગે છે. કવિ ક્યારેય વિલય નથી પામતાં, કાવ્યના અક્ષરોમાં સદાય જીવતા જ હોય છે.

કવિ વિજયશેખરે મધ્યકાલીન સાહિત્યને ઘણી કૃતિઓ આપી, સાહિત્યને સમૃદ્ધ અને સદ્ધર કર્યું.

વિજયશેખરની પરંપરા :-

વિજયશેખર મહારાજના જન્મ સમય, સ્થાન, માતા-પિતાદિ સંબંધે વિશેષ માહિતી મળી શકી નથી.

અંચલગચ્છીય કવિ વિજયશેખર મહારાજની ગુરુ પરંપરા આ પ્રમાણે છે.

આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિ મહારાજની પરંપરામાં

लामशेखर → कमलशेखर → सत्यशेखर → विनयशेखर → विवेकशेखर
महाराजना शिष्य गणि विजयशेखर थया.

विजयशेखरनो सत्ता-काळ :-

विक्रमनी सत्तरमीना उत्तरार्धमां अने अठारमीना पूर्वार्धमां गणि विजयशेखर महाराजनी रचनाओ सारा एवा प्रमाणमां मळी आवे छे. विक्रमनी सत्तरमीना उत्तरार्धमां विजयशेखरनी दीक्षा अने प्राथमिक अध्ययन थयुं होवानी संभावना छे. सुदर्शन रास अने चंदराजाना रासनी रचनामां जणाव्या अनुसार गणि भावशेखर एमना वडिल गुरुबंधु, के प्रायः विद्यागुरुना स्थाने होवानी शक्यता छे. श्री देशाई साहेब जैन साहित्यना संक्षिप्त इतिहासमां विजयशेखर गणिनो अंदाजित काव्य-काळ वि. सं. १६४३-१६९४ नोंधे छे, ज्यारे जै.गू.क. (भा. ३ पे. २३५) मां ऋषिदत्ता रासनी रचना संवत् १७०७ दर्शावई छे. विजयशेखरने गणि पद वयारे मळ्युं, कयां नगरमां मळ्युं इत्यादि कोई उल्लेख मळ्यो नथी. परंतु ज्ञानमंदिरमां संगृहीत वि. सं. १६९६मां कविनां हस्ताक्षरमां लखायेल सम्यक्त्व-स्तवननी प्रत-पुष्पिकामां कविए पोताना नामनी पाछळ गणि शब्द प्रयोज्यो होवाथी वि. सं. १६९६ पहेलां गणि-पदथी विभूषित हतां, एवुं निश्चयथी फलित थाय छे. १७मीना उत्तरार्धथी १८मीना उत्तरार्धमां विजयशेखर महाराजनी सत्ता संभवे छे.

विजयशेखरनो रचना-काळ :-

वि. सं. १६७९ वर्षे महा शुदि-२ना जेसलमेरमां पार्श्वनाथ भगवाननी कृपाथी आवश्यकसूत्रना आधारे ८ ढाल अने ११८ गाथामां सागरचंद-मुनि रासनी रचना करी, वि. सं. १७०३ पहेलां ७७ कडीमां अरणिक रासनी रचना करी, आ रासनी रचना प्रशस्तिमां आचार्य कल्याणसागरसूरि महाराज माटे जंगम-युगप्रधान बिरुदनो उल्लेख करे छे. आ रासनी रचना संवतादि प्राप्त नथी. वि. सं. १७०३मां लखायेली प्रत ज्ञानमंदिरमां संग्रहित छे, जे प्रायः कृतिना नजीकना समयनी हस्तप्रत होवानी संभावना छे.

* जो के रासनी रचना प्रशस्तिमां आपेल शब्द-संवत मुनि सागर ससिधर ना सांख्यिक उल्लेख परत्वे विद्वानोनुं मंतव्य स्पष्ट थयुं नथी. अंचलगच्छ- दिग्दर्शनमां संपादक श्रीपार्श्वर ऋषिदत्तारासनी रचना-संवत वि. सं. १७१७ जणावी छे. तो, श्री देशाई साहेबे ए ज रासनी रचना संवत वि. सं. १६७७ नोंधी छे. तेमज जै.गू.क.ओनी [श्रीजयंतभाई संपादित आवृत्तिमां] ऋषिदत्ता रासनी नोंधना अंते श्रीजयंतभाईए ससिधरनो अर्थ चंद्रकला कर्षो, अने एनी संख्या १६ मूकी, आ रासनी रचना संवत १६७७ पण होई शके एवो प्रश्नार्थ कर्षो छे.

वि. सं. १६८१ना जेठ मासना रविवारे वैराटपुरमां ३६२ कडी अने १६ ढालमां, खंभातना ओशवालवंशीय श्रेष्ठी साह नागजीना बोध माटे कयवत्रा-रासनी रचना करी, ए ज वर्षना आसो सुदमां सुदर्शन-रासनी रचना करी, आ कृतिनी रचना प्रशस्तिमां कविए पोताना वडिल गुरुबंधु भावशेखरनो नामोल्लेख करी एमना प्रत्ये पोतानो आदर-भाव व्यक्त कर्यो छे.

वि. सं. १६८९ना पोष सुदि १३ने शुक्रवारे नवानगर (जामनगर)मां चंद्रलेखा चोपाईनी रचना करी, आ समयगाळा दरम्यान एमणे शांतिजिन बाल्यावस्था गीतनी रचना करी.

वि. सं. १६९२मां भादरवा वदि ७ ना रविवारे राजनगरमां आत्मप्रतिबोध उपर त्रण मित्र कथा-चोपाईनी रचना करी, आ रचनानी प्रशस्तिमां कविए आचार्य कल्याणसागरसूरि महाराज माटे जंगम-युगप्रधाननुं बिरुद दर्शाव्युं छे, तेमज राजनगर-अमदावादना निवासी पारेख पासवीरनो गुरु-जनो प्रत्येनो आदर भाव जोई एना नामनो उल्लेख कर्यानुं जणाव्युं छे.

वि. सं. १६९४ना कारतक वद- ११ने गुरुवारे भीनमालथी उत्तर दिशा तरफ सोळ कोश दूर मोर नामना गाममां अजितनाथ भगवानना सांनिध्यमां गुरुमहाराज विवेकशेखर अने वडिल गुरुबंधु भावशेखरनी निश्रामां रही चंदराजा रासनी रचना करी, तेमज गौतमस्वामी लघु रास अने ज्ञाताधर्मकथांगसूत्र पर बालावबोधनी रचना करी. आ सिवाय पण विजयशेखर महाराजे ७५५ कडीना यशोधर रासनी रचना करी हती.

वि. सं. १६९६ पोस सुदि ६ने शुक्रवारे वाक्पताका (प्रायः आजनुं वक्तापुर ईडर पासो) नामना नगरमां गणि विजयशेखर महाराजे समकित स्तवननो बालावबोध लख्यो, तेमज वि. सं. १६७१ मां प्रहसन-नाटकनी प्रत लखी.

वि. सं. १७०७मां महा वद-९ना दिवसे भीनमालमां ३ खंडमां ७७५ कडीमां ऋषिदत्ता रासनी रचना करी.

विजयशेखरनो शिष्य-परिवार :-

विजयशेखर महाराजना शिष्य संबंधी विशेष कोई माहिती प्राप्त थती नथी. ज्ञानमंदिरमां संगृहीत प्रतना आधारे एमना बे शिष्योना नामो जाणी शकाय छे. १. विद्याशेखर, २. मुनि गणेश.

१. वि. सं. १६९७ चैत्र शुदि-२ ना बुधवारे आचार्य कल्याणसागरसूरि महाराजनी निश्रामां शिष्य विद्याशेखरे साधारण जिनस्तवनी अवचूरिनी प्रत लखी.

૧૨

માર્ચ - ૨૦૧૩

૨. વિક્રમની અંદાજે ૧૭મી સદીમાં આઘાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિ મહારાજની નિશ્રામાં વિજયશેખરના શિષ્ય મુનિ ગણેશે ઠાણાંગસૂત્ર વૃત્તિ સહિત ધવલકનગર (ધોલકા)ના ગ્રંથાગારમાં પઠન-પાઠન હેતુ મુકાવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રત વિશેષ :-

મધ્યકાલીન સાહિત્યની ઘરેણા જેવી કૃતિઓ આ જ્ઞાનમંદિરની શોભાને તરો-તાજ્જા રાખે છે. આ બે કૃતિઓની હસ્તપ્રત જ્ઞાનમંદિરમાં ૧૭૫૨૪ નંબર પર નોંધાયેલ છે. પ્રતનું માપ ૨૭x૧૨' છે. કુલ પત્રો ૧૦ છે. દરેકપત્રમાં ૧૩ લીટી, દરેક લીટીમાં ૩૮ થી ૪૩ અક્ષરો લખાયા છે. વચ્ચેના ચોખંડામાં ચાર અક્ષરો લખેલા છે. પ્રતમાં દંડનો ઉપયોગ લગભગ નથી. પડિમાત્રાનો ઉપયોગ ઘણા સ્થાને થયેલો છે. ધ્યાસ કરીને અનુનાસિકને સંયોગે વધારાનો અનુસ્વાર ઘણે ઠેકાણે મળે છે. જેમ કે આંણી, છાંનું, નાંમિ, ધ ને સ્થાને 'ષ' દેષિ-દેષિ, સુષ-સુધ, રેષ-રેધ ક્યાંક સ્વતંત્રપણે ધ અને ષ પળ લખાયેલો જોવા મળે છે. અક્ષરો ચોક્ષા અને સુઘડ છે. પહેલા પત્રની પાછલની બાજુએથી સાગરચંદમુનિ રાસ શરૂ થાય છે, અને પેજ નં. ૭ના આગલના પેજ ઉપર સાગરચંદમુનિ રાસ પૂરો થાય છે. પેજ નં. ૭ ના પાછલના ભાગથી અરણિકમુનિ રાસ શરૂ થાય છે, અને પેજ નં. ૧૦ ના પાછલના ભાગે અરણિકમુનિ રાસ પૂરો થાય છે. સાગરચંદમુનિ રાસમાં ૧૦ નંબર પછીની કડીઓ ૧ નંબરથી શરૂ થાય છે.

પ્રથમ કૃતિની આદિમાં (બલે ચિહ્ન) શ્રીવીતરાગાય નમઃ લખીને પ્રતિલેખકે કૃતિનું આલેખન કર્યું છે. કૃતિની ઢાલ, દેશી, અને રાગ માટે લાલ રંગ ધાપર્યો છે, તૂટી ગયેલો પાઠ હાંસિયામાં ઉમેર્યો છે. પ્રતના અંતે પ્રતિલેખન પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે.

પુષ્પિકા :- સંવત ૧૭૦૩ વર્ષે કાર્તિકમાસ શુક્લપક્ષે ૭ શનૌ વળથલી ગ્રામે ઋ. શ્રીશ્રીશ્રીશ્રીશ્રી મેઘાજી તસ શિષ્યેણ આંબા આત્માર્થ શ્રીરસ્તૂ ॥શ્રી॥

પ્રસ્તુત બંત્રે રાસોના સંપાદનમાં જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કાંઈ પળ લખાઈ ગયું હોય એનું ત્રિવિધે-ત્રિવિધે મિચ્છામિ-દુઝ્કલમ્.

વિજયશેખર ગણિ વિરચિત સાગરચંદ રાસ (રચના સંવત. ૧૬૮૯)

આ કૃતિ પ્રાયઃ સૌ પ્રથમ વચ્ચત પ્રકાશિત થાય છે. કવિએ આવશ્યકનિર્યુક્તિની ટીકાઓમાં મહત્તા કથાનકના આધારે આ રાસની રચના કરી છે. રાસમાં સાગરચંદ મુનિની સમતાના ગુણ-ગાન એ કવિનું કથયિતવ્ય છે. રાસકાર મહારાજ કૃતિના પ્રારંભે માતા સરસ્વતી અને પોતાના ગુરુભગવંતનું સ્મરણ કરી, જેસલમેરમાં બિરાજમાન શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને માનસ-શુદ્ધિ હેતુ પ્રાર્થના કરે છે. આ રાસની રચના પાછલનો ઉદ્દેશ જણાવતાં કવિ કહે છે. સજ્જનોના ગુણ-ગાન એ ચિત્ત-પ્રસન્નતાનો હેતુ છે. આથી હું સાગરચંદ મુનિના ક્ષમા ગુણની સ્તવના કરીશ.

રચનાનો આધાર :-

કવિએ જણાવ્યા અનુસાર આ રાસનું મૂલ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં મળે છે. ભદ્રબાહુ સ્વામી આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં અનુયોગ નામના પ્રથમ દ્વાર સ્વરૂપને જણાવે છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, વચન, ભાવ, એ પ્રમાણે સાત-પ્રકારના નિક્ષેપાઓથી અનુયોગના સ્વરૂપને જણાવે છે. એ સાત પ્રકારના નિક્ષેપાન્તર્ગત ભાવ-નિક્ષેપના વિવરણમાં નિર્યુક્તિકાર સાત ઉદાહરણ આપી ભાવાનુયોગ-અનનુયોગનું ચિત્ર સ્પષ્ટ કરે છે. પ્રાયઃ આ રાસની રચના હારિભદ્રીય ટીકા અંતર્ગત કથાનકના આધારે થઈ હોય એવી સંભાવના છે. કૃતિમાં કુલ સાત સ્થાને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત શ્લોકો મૂકવાની તક કવિએ લીધી છે. એમાં ૫ ગાથાઓ પ્રાકૃત, અને ૨ શ્લોક સંસ્કૃત છે.

ઢાલ પેહલી, કડી - ૨૦ (કડી ૧-૨૦) ચંદાયણની દેશી.

સૌરાષ્ટ્રની દ્વારકા નગરીમાં બલભદ્રનો પુત્ર નિષઘ રહેતો હોય છે. એને પ્રભાવતી રાણીથી સાગરચંદ્ર નામનો પુત્ર થાય છે. સાગરચંદ્ર કુમાર ચતુર, કલા-ગુણ યુક્ત, તેજસ્વી અને રૂપવાન હતો. શાંબકુમાર સાથે જીવ એકને જુદો દેહ જેવી આત્મીયતા હતી. એ જ નગરમાં ધનસેન નામના રાજાને કમલામેલા નામે કન્યા હતી, રૂપનો સૂરજ કમલામેલાના દેહાકાશે મધ્યાહને હતો. નગરની નારીઓ એની કલા અને કોમલતા સામે પાણી ભરતી. યૌવનવય પામતા જ પિતાના મનમાં દિકરીની ચિંતાએ પ્રવેશ કર્યો, યોગ્ય અવસર જોઈ પિતા ધનસેને રાજા ઉગ્રસેનના દિકરા નભસેન સાથે એની સગાઈ કરી, આ અરસામાં નારદ હાથમાં વીણા અને કમંડલ ધારણ કરી નભસેનના ઘરે પધારે છે. કન્યા લાભે નભસેન ખુશ-ખુશ હોવાથી, પોતે ઉભા થઈ નારદને આસન વિગેરે આપવાનું ઔચિત્ય-વિનય ચૂકી જાય છે. પોતાનું અપમાન થયું

૧૪

માર્ચ - ૨૦૧૩

હોય એવું લાગતા, ક્રોધે ભરાયેલ નારદ નક્કી કરે છે. કે ગમે તેમ કરીને આને શિક્ષા તો કરવી જોઈએ, જેથી આ અંહકારી સીધો થાય.... આમ વિચારી નારદ સાગરચંદ્રના ઘરે આવે છે. નારદની પધરામણી થતાં જ સાગરચંદ્ર પ્રસન્ન થાય છે, સાથે નારદને પળ કુમાર પ્રત્યે અનુરાગ જાગે છે. સાગરચંદ્ર આસનાદિ આપી, નારદનો વિનય સાચવે છે, નારદ ખુશ થાય છે. નારદ સાથેની વાત-ચીત દરમ્યાન સાગરચંદ્ર નારદને પૂછે છે. કે સ્વેચ્છાએ વિચરતાં તમે આ નગરમાં આશ્ચર્ય-જનક કોઈ જોયું?, નારદ જવાબમાં કહે છે - આ નગરમાં એક આશ્ચર્ય જોયું છે, રાજા ધનસેનની પુત્રી રુપે રંભા સમાન કમલામેલા, નારદ એના ગુણની અને રુપની વાત સાગરચંદ્રને કરે છે.

નારદના વચનથી સાગરચંદ્રનું મન કમલામેલાના વિચારોથી ભરાઈ જાય છે. એના શ્વાસ ઉતાવળા, અને નયનો અધીરા બને છે. કમલામેલાની પ્રીતમાં રંગાયેલો સાગરચંદ્ર કુમાર નારદને યેન કેન પ્રકારેણ કમલામેલાની પ્રાપ્તિની વિનંતી કરે છે. ઢાઢમાં ૧ સંસ્કૃત અને ૧ પ્રાકૃત શ્લોક આપ્યો છે.

ઢાઢ બીજી, કડી - ૨૮ (કડી ક્રમાંક ૧-૪૩), અલબેલાની દેશી

આ ઢાઢમાં કડી ક્રમાંક ૧ થી પ્રારંભ થાય છે. ૨જી કડી પછી, પ્રાકૃત શ્લોક આવે છે. એનો ક્રમાંક ૨૭ આપેલ છે. ત્યારબાદ કડીને ૨૮ થી આ ક્રમ અપાયેલ છે. સઢંગ ૪૩મી કડીએ ઢાઢ પૂરી થાય છે. એટલે આ ઢાઢ કુલ ૧૮ કડીની થાય છે.

વાત આગઢ ચાલે છે, કુમારના હૃદયમાં કમલામેલાના ઘબકારા ઘબકે છે. આ બાજુ નારદ સિવાય કોઈ કમલામેલા વિશે જાણતું ન હોવાથી સાગરચંદ્ર કુમાર નારદને પૂછે છે. કે એનો હાથ કોઈના હાથમાં અપાઈ ગયો છે.? શું એ કોઈને વરી ચૂકી છે. ? નારદ જણાવે છે. કે ઉગ્રસેનના પુત્ર સાથે એની સગાઈ થઈ છે, પણ ઉગ્રસેન રાજાના પુત્રમાં રુપના કોઈ ઢેકાણા નથી. (પોતાની સાથે થયેલું વર્તન જો ખરાબ હોય તો માણસને એ વ્યક્તિની કોઈ વાત સારી કે સાચી લાગતી નથી. અહીં નારદ પણ નભસેનને કુરુપ અને નિર્ગુણ જણાવી રહ્યાં છે.) આ સાંભળી કુમાર કહે છે કે મારો કમલામેલા સાથે સંગમ કેવી રીતે થશે. ? નારદ પણ સાગરચંદ્ર કુમારના મનને સમજી, આ સંબંધ જોડાય એવો પ્રયત્ન કરવાનું આશ્વાસન આપી, નારદ ત્યાંથી નીકળી કમલામેલાના આવાસમાં પહોંચે છે. કમલામેલા પણ નારદને સાગરચંદ્રની જેમ નગરના આશ્ચર્ય વિશે પૂછે છે. નારદ કહે છે. સાગરચંદ્ર જેવો રુપવાન કોઈ જોયો નથી, અને નભસેન જેવો ક્રોધી, કુરુપ, અને વક્રાકાર કોઈ બીજો જોયો નથી. અહીં નારદ સાગરચંદ્ર અને નભસેનના માધ્યમે કમલામેલાને

पुरुषना रूप अने गुणना बंत्रे छोरनुं दर्शन करावे छे. कहो के तुलना...नभसेननी सागरचंद्र साथे अने सागरचंद्रनी नभसेन साथे....

नारदना वचनथी कमलामेलानुं हृदय पण सागरचंद्रना धबकार धबके छे. नारदनी वाक्छटाना बळे बंत्रे बाजु बराबरनी आग लागी गई. अधीर सागरचंद्र अने आतुर कमलामेला बंत्रे एक-बीजाना विचारोमां वणायेला अने परोवायेला होय छे. बंत्रेना मनमां चालता विचारोना निरूपणमां कविए अहीं सारी तक लीधी छे. काच अने मोती, खर अने घोडा, कोडी अने तेजस्वी पुरुषनो देह जेवा प्रचलित अलंकारोथी आ काव्यने मढी दीधुं छे.

ढाळ त्रीजी, कडी - २२ (कडी क्रमांक ४३-६५) राग धन्यारसी

सागरचंद्र अने कमलामेला बंत्रे एक-बीजाना विचारोमां खोवायेला छे. बंत्रेने एक-बीजानी प्राप्तिनी प्रबळ झंखना छे. सहज छे, ज्यारे प्राप्तिनो उपाय न देखातो होय त्यारे प्राप्तिनी झंखना प्रबळ बनी जाय छे. एवुं ज अहीं सागरचंद्र अने कमलामेलाना प्रसंगमां बने छे. नारदना वचनथी कमलामेलाना मनमां नभसेननुं स्थान सागरचंद्रए लीधुं, विचारो बदलाया, नभसेन प्रत्येनो प्रेम वैराग्यमां परिणम्यो.....कमलामेलानी आ स्थितिमां राहत आपवा नारद कहे छे. के हुं तारो सागरचंद्र साथे मेळाप करावीश.... आम कही नारद त्यांथी नीकळी सागरचंद्रनी पासे आवी जणावे छे के कमलामेला पण तने चाहे छे. आ सांभळी सागरचंद्रने वियोगनुं दुःख घेरुं बने छे, वधु दुःखी थाय छे.

वधु दुःखी अने उद्वेगी सागरचंद्रने जोई तेनी माता अने अन्य यादव कुमारो पण दुःखी थाय छे. आ अवसरे शांबकुमार पाछळथी आवी सागरचंद्रनी बे आंखो उपर हाथ राखे छे. त्यां ज वियोगनी आगमां दाझेलो सागरचंद्र कमलामेला! कमलामेला! बोली ऊठे छे. त्यारे शांब कहे छे. हुं कमलामेला नथी, कमलामेल छुं, कमला-मेलापक, कमलामेलाने मेळवी आपनार तारो आत्मीय मित्र छुं, आ सांभळी सागरचंद्रए शांबने कह्युं के गमे ते रीते मने कमलामेलानो मेलाप करावी आपो. शांबे कुमारने वचन आप्युं के हुं तने कमलामेलानो मेळाप करावी आपीश.

शांब विचारे छे. के पोते आपेलुं वचन कई रीते पूर्ण करवुं, आखी वात पोताना भाई प्रद्युम्नने जणावे छे. आ बाजु शांब अने प्रद्युम्न कमलामेलाना लग्नना दिवसे प्रज्ञप्ति विद्याना प्रयोगथी, कमलामेलानुं अपहरण करी, रैवत उद्यानमां लावी सागरचंद्र साथे लग्न करावी आपे छे. (भागी के भगावीने लग्न थयाना उल्लेखो यादव काळमां मळे छे.)

ઢાલ યોથી, કડી - ૧૪ (કડી ક્રમાંક ૬૬-૭૯) ચંદ્રાડલાની દેશી.

આ ઢાલ કડી ક્રમાંક ૧ થી પ્રારંભાય છે. કડી ક્રમાંક ૧ અને ૨ એના પછીની કડીઓમાં પુનરાવૃત્તિ પામે છે. ત્યારબાદની કડીને ૩ નંબર આપેલ છે. પછીની દરેક કડીઓમાં સલંગ ક્રમાંક લખાયો છે. આ ઢાલ ચંદ્રાડલા (ચંદ્રાયણો કે ચંદ્રાયણી)ની દેશીમાં રચાયેલી છે. ચંદ્રાયણ કુંડલીયા પ્રકારના છંદનું નામ છે. એનો એકમ બે છંદોની (દુહા કે આર્યા અને કામીનીમોહન) કડીઓનો બનેલો હોય છે. અને પહેલી કડીના અંતિમ શબ્દો બીજી કડીના આરંભે પુનરાવૃત્ત થાય છે.

આ બાજુ ધનસેનના ગૃહાંગણે લગ્નના મંગલ ગીતો ગવાય છે, ધૂપની સુગંધી ધુમ્રસેરોમાં આખુંય વાતાવરણ મદ-મસ્ત બન્યું છે. શરણાર્જુના સૂરો વાતાવરણને વધુ માદક બનાવે છે. રથ, હાથી, અને પાયકોની વિશાલ સંખ્યા સાથે નભસેન કમલામેલાને પરણવા આવે છે. ત્યારે અંત:પુરમાં કમલામેલા જણાતી નથી. હાહાકાર મચી જાય છે. જાન લઈને આવેલ નભસેન સહિત સમગ્ર પરિવારજનને ય્યાલ આવી જાય છે. કે કમલામેલાનું અપહરણ થયું છે. સાથે આવેલો જન-સમુદાય અંદર-અંદર ધીમા-ધીમા સાદે કમલામેલા સંબંધે પ્રલાપ કરે છે. આવું વાતાવરણ જોઈ નભસેન નીસાસા નાંખતો, સાવ ધરાતલ વગરનો થઈ જાય છે. એ સમયે બધા યાદવો કમલામેલાને શોધતા-શોધતા રૈવત ઉદ્યાનમાં આવે છે. અને ત્યાં પ્રદ્યુમ્ન અને શાંબ સાથે સાગરચંદ્ર અને કમલામેલાને જુએ છે. રાજા ઉગ્રસેન અને પિતા ધનસેન કમલામેલાને બહુ કટુ-વચનો સંભલાવે છે. આ સાંભળી શાંબ ક્રોધે ભરાય છે, કમલામેલાની શોધમાં આવેલા યાદવો સાથે શાંબનું યુદ્ધ થાય છે. શાંબના બલ્લી સામે યાદવો પરાસ્ત થાય છે. શાંબનું બલ્લ જોઈ રાજા ઉગ્રસેન વિગેરે ઉદ્યાનમાંથી પાછા વળે છે.

ઢાલ પાંચમી કડી - ૧૧ (કડી ક્રમાંક ૭૯-૯૦), રાગ ભૂપાલી, ચૌપાઈની દેશી.

વાત હવે વિકટ બની રહી, બલ્લ ખૂટી ગયું, કલ્લ વાપરવા રાજા ઉગ્રસેન એક-પક્ષે આંખી વાત કૃષ્ણને જણાવે છે. રાજા ઉગ્રસેન અને ધનસેન કૃષ્ણને લઈને આ વાતનો ન્યાય કરવા રૈવત ઉદ્યાનમાં આવે છે. આંખી ઘટનામાં પોતાના પુત્ર શાંબના પરાક્રમ જોઈ કૃષ્ણ શાંબને સ્તુતિ કરાવે છે.

પુત્રને કરેલું પરાક્રમ પિતાના મનમાં પસ્તાવાનું કારણ બની ગયું છે. તને કોઈ કહેનાર નથી, શરમ ન આવી...ઇત્યાદિ શબ્દો દ્વારા પુત્ર-પિતાનો ગરમા-ગરમ સંવાદ ચાલે છે. તો શાંબના પક્ષે પરણેલી કન્યા કેમ અપાય..... અને પરણેલી કન્યા કોઈએ આપી હોય એવું કોઈ શાસ્ત્રમાં ક્યાંય સંભલાતું નથી, બે આંખ જોવા સાગરચંદ્ર અને નભસેન વચ્ચે અંતર શાને વિચારો છો.આવા તર્કો-વિતર્કોના બલ્લે કૃષ્ણ, ઉગ્રસેન,

ધનસેન પ્રમુખ ઉપસ્થિત તમામને શાંભ સમજાવીને પાછા વાળે છે. સાગરચંદ્ર કમલામેલા સાથે નગર-પ્રવેશ કરે છે. અનુક્રમે સાથે રહીને સુખમય દિવસો વ્યતીત કરે છે.

ઢાલ ઇટ્ટી કડી - ૧૨ (કડી ક્રમાંક ૧-૧૨)

રાગ કેદારો જાની ધલણા ન દેશિડં.

અહીં સુધી કથા અઘઃગામિની હતી, અથવા સંસાર તરફનો પ્રવાહ એમાં ગતિમાન હતો. હવે, વહેણ બદલાય છે. સંસારથી વૈરાગ્ય તરફનું ચિત્ર આ ઢાલમાં કવિએ ઉઘાડ્યું છે.

આર્યું નગર એક સરખા પ્રવાહમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. ઋતુની જેમ એમાં નોંધ-પાત્ર ફેરફાર અનુભવાય છે, એકદા નેમિ જિનેશ્વર દ્વારકા નગરીમાં પધારે છે. આર્યા નગરને એક-સમ આનંદમ્ ની અનુભૂતિ થાય છે. દેવ સમોવસરણની રચના કરે છે. બારે'ય પર્યદા પ્રભુના અમાપ તેજ અને ચોગમ ઉછલ્લી દેશનામૃતની ધારામાં પરિપ્લાવિત થાય છે. વનપાલની વધામણીએ નરેસર કૃષ્ણ સમગ્ર પરિવાર સહિત પ્રભુને વાંદવા આવે છે. સાગરચંદ્ર ગોચમાં બેસી એક માર્ગે જતાં લોકોને જોઈ પોતાના સેવકને પૂછે છે. સેવકની વાત સાંભળી પ્રભુને વંદન કરવા ઉદ્દાનમાં આવે છે. પ્રદક્ષિણા આપી, યથા-સ્થાને બેસે છે.

ઢાલ સાતમી કડી - ૧૩ (કડી ક્રમાંક ૬-૧૬) ડૂબકડાની દેશી.

આ ઢાલનો કડી ક્રમાંક ૬ થી શરૂ થયો છે. ઢાલના પૂર્વાર્ધમાં નેમિ જિન દેશના, અને ઢાલના ઉત્તરાર્ધમાં સાગરચંદ્રનું બારવ્રત સ્વીકાર જેવા પરિણામલક્ષી વિષયો મળે છે. આ ઢાલની ૪-૫ ગાથાઓમાં કવિએ નેમિજિન દેશનાના માધ્યમે કૃતિનું ધર્મોપદેશ્ય આવરી લેવાયું છે.

વ્યવહાર જીવનના પ્રત્યેક દિવસોમાં અનુભવાતી સ્થિતિની વાત કવિએ બહુ સુંદર શબ્દોમાં રજૂ કરી છે.

રાગ-દ્વેષની સાંકલઈં રે, બંધાણા સવિ જીવ

દેશના વર્ણનના માધ્યમે મનુષ્યભવને હીરા સાથે સરખાવી એની ઉપર કર્મની ઘૂલના થરો જામી ગયા છે એવું પુરુષાર્થ સૂચક નિવેદન કરવાનું કવિ ચૂક્યા નથી. દેશના સાંભળી સાગરચંદ્ર સમકિત પામી, શ્રાવકધર્મ અંગીકાર કરે છે. અહીં સંસાર ત્યાગ થઈ શકે એટલો પ્રબલ નિર્વેદ નથી. પળ હવે બહુ વાર ન લાગે એવું પરંપર કાર્યનું અસાધારણ કારણ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે.

પર્વ દિવસે એકવાર સાગરચંદ્રે પૌષ્ઠશાલ્કામાં પૌષ્ઠ કર્યો હોય છે. પુરુષાર્થ જ્યારે પ્રબલ બને ત્યારે કાર્ય સિદ્ધિ હાથ-વેંત જ હોય છે. કમલામેલા સાથે લગન

થયા પછી નભસેનના મનમાં પ્રગટી ચૂકેલો પ્રબલ વૈરભાવ અંગારાની જેમ તપીને લાલ-ધૂમ થઈ ગયો હોય છે, અવસરની રાહ જોતા નભસેનના મનમાં સાગરચંદ્ર પ્રત્યેનો વૈરભાવ પ્રબલ બને છે.

એકદા સાગરચંદ્ર સ્મશાનમાં કાઠસગ્ગ ધ્યાને ડબા હોય છે. નભસેનને આજ અવસર મઠી જાય છે. કોઈ જોતું નથી ને એવી ચોકસાઈથી ચારે-બાજુ જોઈ, બાજુમાં સલ્ગતી ચિતામાંથી ઘગઘગતા અંગારા ઘડાના ટીકરામાં લઈ સાગરચંદ્રના માથા પર મૂકે છે. સાગરચંદ્ર ક્ષમા ધરી ચલિત નથી થતાં, વેદના સમભાવે સહન કરે છે, અતિશય ગરમીના કારણે માથું ફાટી જાય છે. કાલ કરી સૌધર્મ-દેવલોકમાં પધારે છે. ત્યાંથી ચ્યવી મહાવિદેહમાં જન્મ લઈ, કર્મ ખપાવી, મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે.

ઢાલ આઠમી, કડી - ૮, (કડી ક્રમાંક ૨૦-૨૮)

લાઠ્યા ફૂલાંણીબા ગીતબી દેશી

આગલની ગાથાઓમાં રાસનો સારાંશ આપ્યો છે. બહુ પ્રેમ ભરીને સાગરચંદ્રની સમતા અને ઉપરમ રસના પરિભાવન વિશે શ્રોતાઓને અંગઠી ઈધણું કર્યું છે. સાગરચંદ્રના ગુણ ગાતાં પોતાની રસના પાવન થઈ છે. પ્રારંભની ગાથામાં 'અંગિ વાધિ અતિવાન' કહ્યું હતું, અહીં 'રસના થાઈ પવિત્ત' આ પદ મૂકી, એ વાતને ફલિતાર્થ કરી છે. પાછલની ગાથાઓમાં વિજયશેખર મહારાજ પોતાની ગુરુ-પરંપરા અને સંવત સ્થલાદિનો ઉલ્લેખ કરે છે. સાથે-સાથે આ રાસ આવશ્યકસૂત્રના આધારે લખાયો છે. એવું સૂચિત કરી, પુલકિત ભાવ સાથે આ રાસ પૂરો કરે છે.

સાગરચંદ્ર રાસ અને આવશ્યકસૂત્ર

✽ સાગરચંદ્ર રાસની રચના કવિના જણાવ્યા અનુસાર આવશ્યકસૂત્રમાં આપેલ કથાનકના આધારે થઈ છે. આવશ્યકમાં આ કથાનક બહુ સંક્ષિપ્તમાં મઠે છે. કવિએ રાસમાં કાવ્યના અભિનવ રંગોની પૂરણી કરી છે. ક્યાંક-ક્યાંક રાસના પ્રવાહને કવિએ કથાનુસાર વહેતો કર્યો છે, તો ક્યાંક પાત્રની માનસિકતાને દેખાડવા કથાનું વહેણ બદલાવી, કથાને માનવ-સ્વભાવની વાસ્તવિકતા નજીક લઈ જવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. ઢા.ત. નારદનું કમલામેલાને મઠીને સાગરચંદ્રને ત્યાં ફરીથી આવવું, કમલામેલાની પ્રાપ્તિ માટે સાગરચંદ્રને આશ્વાસન આપવું, નભસેનના વિનયભંગે નારદનું કોપાયમાન થવું, વિગેરે ઘણા સ્થાનોમાં કવિએ કથાનકને વળવામાં થોડી છૂટ લીધી છે. પ્રસ્તુત રાસ અને આવશ્યક સંબંધી સાહિત્યમાં મઠલી કથા-અંશોના ફેરફારોની નોંધ નીચે મુજબ છે.

શ્રુતસાગર - ૨૬

૧૧

આવશ્યકની ચૂર્ણિ અને ટીકાઓના આધારે રાસમાં મલ્તા કથા અંશોની તુલના

- ✽ આવશ્યકની મલયગિરિ મહારાજની ટીકા, આવશ્યકની જિનદાસીયા ચૂર્ણિ અનુસાર ઉગ્રસેનના પૌત્ર ધનદત્ત સાથે કમલામેલાની સગાઈ થઈ હતી. જ્યારે આવશ્યકની હારિભદ્રીય ટીકામાં, અને રાસમાં ઉગ્રસેનના પુત્ર નભસેન સાથે કમલામેલાની સગાઈ થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે.
- ✽ આવશ્યકની ચૂર્ણિ, અને હારિભદ્રીય/મલયગિરિ ટીકામાં નભસેનને ત્યાં નારદનો પ્રવેશ, નભસેન વડે અનાયાસે નારદનો અનાદર થવો, નભસેનને શિક્ષા આપવાનો નારદનો નિર્ધાર, નભસેનને દંડના આશયથી, કમલામેલાને નભસેનથી દૂર કરવાનો વિચાર ઈત્યાદિ વાતનો ઉલ્લેખ નથી.
- ✽ આવશ્યકની હારિભદ્રીયમાં સાગરચંદ્ર નારદને પોતાનો મેઢાપ કમલામેલા સાથે ક્યારે થશે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નારદ હું જાણતો નથી. એવો જવાબ આપે છે. જ્યારે રાસમાં નારદ સાગરચંદ્રને યોગ્ય સમયે કોઈ યુક્તિ લગાડી તારો મેઢાપ કરાવવા પ્રયત્ન કરીશ એમ આશ્વાસન સભર વાતનો નિર્દેશ મળે છે.
- ✽ કવિએ રાસમાં નારદ સાગરચંદ્રને ત્યાંથી નીકળ્યા પછીની સાગરચંદ્રની ભાવાવસ્થાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. જ્યારે આવશ્યકની હારિભદ્રીય ટીકામાં નારદ પાસેથી કમલામેલા સંબંધી વાત સાંભળી, સાગરચંદ્ર પાટીયા ઉપર કમલામેલાનું નામ લખે છે, કમલામેલાના નામની માલ્લા ગણે છે. ઈત્યાદિ નોંધ મળે છે.
- ✽ આવશ્યકની ચૂર્ણિમાં નારદ પહેલા કમલામેલાને મળે છે. જ્યારે હારિભદ્રીય/મલયગિરિ ટીકા અને રાસમાં નારદ પહેલા સાગરચંદ્રને મળે છે.
- ✽ આવશ્યક હારિભદ્રીય/મલયગિરિ ટીકામાં કુમારો શાંબને મદિરા પીવડાવી કમલામેલા સાથે મેટો કરાવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવે છે. જ્યારે રાસમાં શાંબ પોતે જ હું કમલામેલા નહીં કમલામેલ છું, અર્થાત્ કમલામેલાની સાથે મેઢાપ કરાવી આપનાર તારો આત્મીય છું, એમ કહી શાંબ વચનમાં બંધાય છે.
- ✽ આવશ્યક હારિભદ્રીય/મલયગિરિ ટીકામાં કમલામેલાના અપહરણ માટે શાંબ પ્રદ્યુમ્ન પાસે પ્રજ્ઞપ્તિ વિદ્યા માંગે છે. તેમજ કમલામેલાના અપહરણ પ્રસંગમાં શાંબની સાથે પ્રદ્યુમ્ન અને નારદનો ઉલ્લેખ મળે છે. જ્યારે રાસમાં શાંબ અને પ્રદ્યુમ્ન દ્વારા કમલામેલાનું અપહરણ થાય છે, રાસમાં પ્રદ્યુમ્ન પાસે પ્રજ્ઞપ્તિવિદ્યાની માંગણી, અને નારદનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી.
- ✽ આવશ્યકની હારિભદ્રીય/મલયગિરિ ટીકામાં નારદ મોહિત થયેલી કમલામેલાને ત્યાંથી નીકળી સાગરચંદ્રને ત્યાં આવી, કમલામેલા તને ઈચ્છે છે, એવું સાગરચંદ્રને

૨૦

માર્ચ - ૨૦૧૩

જણાવે છે. જ્યારે રાસમાં નારદ કમલામેલાને ત્યાં આવી સાગરચંદ્ર તને યાદ દે છે. એવું કમલામેલાને જણાવે છે.

❖ આવશ્યકની ટીકાઓમાં મલ્લા કેટલાંક કથા અંશો

પ્રજ્ઞાપ્તિવિદ્યાના પ્રયોગે કમલામેલાની પ્રતિકૃતિ બનાવી, કમલામેલાનું અપહરણ, લગ્નના મંડપમાં પ્રતિકૃતિનું અદ્રહાસ કરી હવામાં ઉડી જવું, કમલામેલા સંબંધે નારદને પૃચ્છા, નારદનું કમલામેલા રૈવત ઉદ્યાનમાં હોવાનું જણાવવું, રૈવત ઉદ્યાનમાં કૃષ્ણનું સસૈન્ય આવવું, કૃષ્ણના સૈન્ય સાથે શાંબનું વિદ્યાધરનું રૂપ કરી યુદ્ધ કરવું, કૃષ્ણ ક્રોધે ભરાયેલા હોવાથી શાંબનું માફી માંગી, પોતાનું મૂઠા સ્વરૂપે આવવું, કમલામેલા ઝરૂએથી આત્મહત્યા કરતી હોઈ, એનું અપહરણ કરી, સાગરચંદ્ર સાથે પરણાવવું, વિગેરે શાંબનું કૃષ્ણને જણાવવું. આવા કેટલાંક કથા તત્ત્વો આવશ્યકની ટીકાઓમાં મળે છે.

❖ આવશ્યકનિર્યુક્તિ જિનદાસીયા ચૂર્ણિ પૂર્વાર્ધ, પેજ નં-૧૧૨ થી ૧૧૪,

પ્રકા. ઋષભદેવ કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા-રતલામ

❖ આવશ્યકનિર્યુક્તિ મલયગિરિ ટીકા પ્રથમ-ભાગ, પેજ નં-૧૩૬ થી ૧૩૭

પ્રકા. જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ-મુંબઈ

❖ આવશ્યકનિર્યુક્તિ હારિભદ્રીય ટીકા પ્રથમ-ભાગ, પેજ નં-૧૭૭ થી ૨૮૮

પ્રકા. પ્રેમસૂરીશ્વરજી સંસ્કૃત પાઠશાળા-અમીયાપુર તપોવન

પ્રભુના એક વિશેષણનો પરિચય

નંદિસૂત્રના પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રભુ માટે એક વિશેષણ વપરાયું છે.

‘જગપિયામહો ભયવં’ આ વિશેષણનો અર્થ કરતાં ચૂર્ણિકાર ગણિ જિનદાસ મહત્તર જણાવે છે કે અહિંસાદિ રૂપ ધર્મ સર્વજીવોનું રક્ષણ કરતો હોવાથી પિતા સમાન છે, અને આ અહિંસાદિ રૂપ ધર્મ (પિતા) એ પ્રભુ વડે પ્રરૂપાયેલો હોવાથી પ્રભુ ધર્મના પિતા છે, માટે પ્રભુ જગતના પિતાના પિતા = પિતામહ છે.

સાગરચંદ રાસના કથા અંશ

- ✽ બલભદ્રના પુત્ર નિષધને પ્રભાવતી રાણીથી પુત્ર સાગરચંદ્રનો જન્મ.
- ✽ શાંબકુમાર સાથે સાગરચંદ્રની ઘનિષ્ટ આત્મીયતા.
- ✽ ધનસેન નામના રાજાની કમલામેલા નામની કન્યા.
- ✽ રાજા ઉગ્રસેનના પુત્ર નભસેન સાથે કમલામેલાની સગાઈ.
- ✽ નારદનું ઉગ્રસેનના ઘરે આવવું.
- ✽ નભસેન દ્વારા નારદનો વિનયભંગ.
- ✽ નારદ દ્વારા નભસેનને દંડ આપવા વિચાર.
- ✽ સાગરચંદ્રને ત્યાં નારદની પધરામણી.
- ✽ નારદનો સાગરચંદ્ર સાથે કમલામેલા સંબંધી વાર્તાલાપ.
- ✽ સાગરચંદ્રને કમલામેલાની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા.
- ✽ કમલામેલને ત્યાં નારદનું આગમન.
- ✽ નભસેનની કુરૂપતા અને સાગરચંદ્રની સુંદરતાનું વર્ણન.
- ✽ કમલામેલાની પ્રાપ્તિ માટે શાંબકુમારને સાગરચંદ્રની પ્રાર્થના.
- ✽ કમલામેલાની પ્રાપ્તિ અર્થે શાંબ અને પ્રદ્યુમ્નની મંત્રણા.
- ✽ રાજા ધનસેનના મહેલમાં કમલામેલાના લગ્નની તૈયારી.
- ✽ નભસેન અને સ્વજન-પરિજનોનું જાન સાથે કમલામેલાને ત્યાં આગમન.
- ✽ શાંબ દ્વારા પ્રજ્ઞાપ્તિવિદ્યાના પ્રયોગે કમલામેલાનું અપહરણ.
- ✽ રૈવત ઉદ્યાનમાં સાગરચંદ્ર સાથે કમલામેલાના લગ્ન.
- ✽ કમલામેલાની શોધમાં યાદવોનું રૈવત ઉદ્યાનમાં આવવું.
- ✽ રાજા ઉગ્રસેન અને ધનસેનની કૃષ્ણને આ અંગે ન્યાય કરવા વિનંતી.
- ✽ શાંબ-પ્રદ્યુમ્ન અને કૃષ્ણનો સંવાદ
- ✽ સાગરચંદ્રનો નગર-પ્રવેશ.
- ✽ નેમિનાથ ભગવાનની દ્વારિકા નગરીમાં પધરામણી.
- ✽ ભગવાનની દેશનાથી સાગરચંદ્રે શ્રાવકધર્મ અંગીકાર કર્યો.
- ✽ પર્વ દિવસે પૌષ્ઠશાલામાં પૌષ્ઠની આરાધનામાં લીન સાગરચંદ્ર.
- ✽ કાઉસગ્ગ ધ્યાને સ્મશાનમાં સાગરચંદ્ર.
- ✽ નભસેન દ્વારા સાગરચંદ્રને ઉપસર્ગ.
- ✽ સમતાથી સાગરચંદ્રનું સ્વર્ગ-ગમન.

सागरचंदमुनि रास

प्रथम दुहा

सारद सार सदा दीयइं, मुझ मुखि वचनविलास,
भगवति प्रणमूं भावसिउं, पु(पू)रइ मननी आस. १

जेसलमेरि जगत्रगुरु, जीवन श्रीजिनपास,
बे कर-जोडी वीनवुं, आपउ बुद्धिप्रकास. २

साहिजं दीजइ सगुरुजी, मन सुधि मागु मान,
साध तणा गुण गावतां, अंगि वाधि अति वान. ३

खिमा गुणे जगि प्रगडउ, सहिजइ सागरचंद,
तस अवदात^२ कहूं भलउ, आंणी परिमाणंद. ४

॥ढाल-पहिली॥ ॥चंदायणनी देसी(शी)॥

एह ज जंबुद्वीपि सुठांम, दक्षिणभरतइ क्षेत्र अभिरांम,
देस भलउ सोरठ सुखवास, द्वारिकानयरी लीलविलास. १

वासुदेव नवमउ तिहां जाणुं, कृष्णराय यादवकुलि भाणुं,
वड बांधव बलभद्र विराजइ, तस सुत निषध अनोपम छाजइ. २

निषधकुमर बेटउ अति बलीयउ, सागरचंद कलाइ कलीयउ,
चतुर सुवेधक^३नइ ज वाणुं, सोभागी देवकुमर समाणु. ३

शांबकुम[र]सिउं अति सुसनेह, जीव एकनइ जूदी देह,
चकोरनी वाहली रजनी जेम, कमल विकासन सूरिज तेम. ४

यादवकुंयर अतिदुरदंत, रुपइं जीतिउ जिणि रतिकंत,
निज इच्छाइं मिली सब खेलइ, सुखइं समाधिइं रहि मन मेलइं. ५

हिवि तिणि पुरि कहिउ महामंडलेस, नामइ धनसेन पुण्य वसेस,
कमलामेला कन्या तास, रूप-गुणइं रंभा अभास. ६

यौवनवइं कुंयरि संपन्न, सकलकला भरी नारि रतत्र
देखी जुवजन पांमइं मोद, सुंदर सहिजइं जिसी कमोद^४. ७

कमलामेला कूंयरी बइठी, देखी पिता मनि चिंता पइठी,
उग्रसेनसुत नभसेन चंगइं, तास प्रति दीधी मनरंगि. ८

करि कमंडल वेणा सोहि, अक्षमाला नारद मन-मोहि,
रिषि आविउ नभसेन कि मंदिरि, ऊभउ रहिउ देखि निज भरि. ९

कन्या लाभइ कुंयरी गहिगहितउ*, नवि पेखिउ रिषि जातउ,
विहतउ ऊठी नवि तस आसन दीण, विनय न आवि पुण्यविहीण. १०

भणीयं च :-

विणउ आवइं सिरि लहइ, विणीउ जसं च कित्तिं च,
न कयावि दुब्बिणीउ, सकज्जसिद्धि समाणेई. ११

[उपदेशमाला, गाथा नं. - ३४२]

को चित्ते इम पूरं गयं, च कुणइं राजहंसाण,
को कुवलायाण गंधं, विणयं च कुलप्पसूयाण*. १२

॥ चालि ॥

नभसेन उपरि नारद कोपिउ, देखउ विनय पणि अधमि लोपिउ
तउ हिवि सीख देसिउं सुविचारी, देखि द्रष्टि किसिउ अहंकारी. १३

॥ श्लोक ॥

ऐश्वर्यतिमिरं चक्षुः पश्यंतोऽपि न पश्यं(य?)ति।
पुनर्निर्मलतां याति दारिद्रांजन भेषजात् ॥१४॥ [ ]
संपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादे रणे च धीरत्वं।
तं भूवनत्रयतिलकं जनयति जननी सूतं विरलं ॥१५॥ [ ]

॥ चालि ॥

सागरचंद्र घरि रिषि आविउ, दरिसन देखतउ कुमरनइ भाविउ,
ऊभउ थइ तस आसन दीध, भलइं पधार्या ! कारिज सीध. १६

निषधपुत्र करयोडी भाखि, नारदसिउं छांनु नवि राखि,
निज ईछ्याइं भमत भूपीठि, कहउ कोई वात दीठी रस-मीठि. १७

* उत्तरार्धना बे पाद उपदेशपद गाथा नं.-१००५ मां मळे छे.

नारद जंपइ सूणि सुत वात, तुंज गुण विनय अधिक मनि भात,
 तुज चिति दीसइ भली सजनाई, चोजनी वात कहुं चिति लाई. १८
 इणि पुरि श्रीधनसेन महाराय, महाधनवंत सेनासमुदाय,
 कमलामेला बेटी तास, जूवजन पेखि पडइ मृगपासि. १९
 इसी नारि मइ दीठी आज, साज सघसि तूठउ माहाराज,
 तस रूपइं मोरुं मन रीझइं, जाणुं तुझ कारिज कोई सीझइं. २०

॥ढाल-बीजी॥ ॥अलबेलानी देसी॥

वात सूणी कुमरी तणी रे लाल,
 सागरचंदकुमारि मनमोहिउ रे,
 मगन थयउ चिति चीतवइ रे लाल,
 ऐ ऐ नारि संसारि मनमोहिउ रे. १
 कुंयर बोलि कूतिकी^० रे लाल,
 मेदिउ कामनि बांणि मनमोहिउ रे,
 चिट-पटि^८ लागी चित्तमइ रे लाल,
 विषयारस सहि नांण मनमोहिउ रे. २

कुंयर बोलि कूतिकी रे लाल(आंकणी)

यतः-

तप-जप-संजिम तांम नर साधइं निरुता थिया ।
 अंगि न वाजइ जांम नयण बांण नारिह तणा ॥२७॥ [   ]

॥चालि॥

नारद रिषि प्रति पूछतो रे लाल,
 सागरचंदकुमार मनमोहिउ रे,
 कहउ केहनि दीधी अछइ रे लाल
 अथवा कुंयारि विचारि मनमोहिउ रे. २८

कुंयर बोलि कूतिकी...

२६

मार्च - २०१३

कहि नारद कुंयर सूणउ रे लाल
उग्रसेनसुत देखि मनमोहिउ रे,
तेहनि दीधी छि कन्याका रे लाल
नवि तस रूप न रेख मनमोहिउ रे. २९

कुंयर बोलि कूतिकी...

कुंयर बोलि[इ] जांणिनि रे लाल,
किम जूडसइ प्रभू वात मनमोहिउ रे,
तस संगम किम होयसि रे लाल,
दीसइ छि व्याघात मनमोहिउ रे. ३०

कुंयर बोलि कूतिकी...

कुंयरनि रिखि भाखतउ रे लाल,
हउं मनि जाणुं सोय मनमोहिउ रे,
जूगतिं जोडउ जोडसि रे लाल,
तुझ वखत बल जोइ मनमोहिउ रे. ३१

कुंयर बोलि कूतिकी...

इम कही नारद ततखिणइ रे लाल
आविउ कमला आवासि मनमोहिउ रे,
आगति-स्वागति बहु करी रे लाल,
रिषि बइठउ सुविलासि मनमोहिउ रे. ३२

कुंयर बोलि कूतिकी...

मुनि प्रति जंपि कुंयरी रे लाल,
मही-मंडलि जोतां स्वांमि मनमोहिउ रे,
वात कहु सोहांमणी रे लाल,
बलिहारी जाउं नांमि मनमोहिउ रे. ३३

कुंयर बोलि कूतिकी...

जंपि नारद सुंदरू रे लाल,
कमला सूणि एक साच मनमोहिउ रे,

श्रुतसागर - २६

२७

पुरुष योडिपुर मिलही रे लाल,
सूंदरी मानि तु साच मनमोहिउ रे. ३४

कुंयर बोलि कूतिकी...

अवतरिउ रूप-गुणे करी रे लाल,
कामदेव अनरूप मनमोहिउ रे,
सागरचंद्र सोहामणउ रे लाल,
वडभागी वडभूप मनमोहिउ रे. ३५

कुंयर बोलि कूतिकी...

नभसेन बीजउ निहालीयो रे लाल,
क्रोधी कुरूप-आकार मनमोहिउ रे,
निरगुण नीसत^९ जांणीइ रे लाल
मनि मोटिम अहंकार मनमोहिउ रे. ३६

कुंयर बोलि कूतिकी...

वात सूणी रिषिनी इसी रे लाल,
कुंयरी चिंतवइं एम मनमोहिउ रे,
सागरचंद्र पति जउ हुवि रे लाल,
तो वाधि सूख प्रेम मनमोहिउ रे. ३७

कुंयर बोलि कूतिकी...

रिषि प्रति राग धरी करी रे लाल,
बाला बोलि वांणि मनमोहिउ रे,
भायग^{१०} तिसिउं दीसि नही रे लाल,
पापणी पडी दुखखांणि मनमोहिउ रे. ३८

कुंयर बोलि कूतिकी...

वैरी पिता मझ जांणीयइ रे लाल,
वात विमासी न किद्ध मनमोहिउ रे,
नभसेन वर नहीं तेहवो रे लाल
फोकटि एहनि दिद्ध मनमोहिउ रे. ३९

कुंयर बोलि कूतिकी...

यत्तः

मूर्खो-निर्द्धन-दुरस्थो, यो हि मोक्षाभिलाषिण ।

त्रिगुणाधिक वर्षश्च, न देया कन्यका बुधैः ॥ ४० ॥

[विवेकविलास तरंग ५/श्लोक १३]

॥द्यालि॥

वरसिउं तउ हिवि जाणिनइ रे लाल,

रूडउ सागरचंद मनमोहिउ रे,

किं वा अंग दझावसिउ रे लाल,

पणि न वरुं वर मंद मनमोहिउ रे. ४१

कुंयर बोलि कूतिकी...

किहां खरनि घोडउ किहा रे लाल,

किहां काच मोतिणहार मनमोहिउ रे,

कोढीसिउं काट्टखावउ^{११} कसउ रे लाल,

तिम नभसेनकुमार मनमोहिउ रे. ४२

कुंयर बोलि कूतिकी...

सागरचंदनि मइ वरिउ रे लाल,

पणि कूडउ हष्ट एह मनमोहिउ रे,

मनोरथ पुण्यविहीणनउ रे लाल,

दोहिलउ सीजइ तेह मनमोहिउ रे. ४३

कुंयर बोलि कूतिकी...

॥दुहा॥

इम कुमरी चिंता भरी, शोचा^{१२} करती देखि,

नारदि बोलावी तिसइं, रूडि-वचनविशेषि. ४४

खेद म धरि पुत्री हवि, द्रढ करि चित्त सुजांण,

फलसि मनोरथ ताहरउ, होसि कोडिकल्याण. ४५

अनुरागी सो पति अच्छइ, तुझ मुख देखण चाहि,

कुमरी कहि नारद किसिउं, मीठे बोलि म वाहि. ४६

तेह सारसो^{१३} संबंध मझ, होसइ केणि संचि,
रिषि कहि सर्व भलउ होसि, ताहरि पुण्यप्रपंचि. ४७

॥ढाल-त्रीनी॥ ॥राग धन्यासी॥ ॥उसरपणी अवसरपणी॥

इम कमलामेला समजावी, नारदइं वचन विनाणिजी,
आविउ सागरचंदनि पासि, प्रीति-कथा कही जांणिजी. ४८

इम कमलामेला.... (आंकणी)

सही करि माने तुं मझ वातडी, प्रीति सांधि भली जोडिजी,
सागरचंद सुणि मनि हरखिउ, रोमचिउ नेह कोडिजी. ४९

इम कमलामेला....

नारदरिषि निज थानकि^{१४} जातां, दीधउ चित्रतपइजी,
नीली राग चतुरपणि जांणिउ, राजकुंयर गहिगइजी. ५०

इम कमलामेला....

निरखइं चित्रितरूप पट्ट तव, रमणीरागतरंगिजी,
आगलि-पाछलि मंदिरि अंगणि, देखइं भामिनि[नी]भंगिजी. ५१

इम कमलामेला....

तिणि वधि खिण एक बिठउ, कुंयर करतो मनि संकल्पजी,
एहवि आविउ शांबकुमर तव, पूंठइं गति करी अल्पजी. ५२

इम कमलामेला....

रां[रा]मति वसि^{१५} बेहु पांणि करीनि, ढांकि लोचन दोइजी,
सागरचंद बोलिउ तिणि वेलां, वात हीयइ मुखि सोयजी. ५३

इम कमलामेला....

मूकि-मूकि आंखडीया मोरी, तुहि ज कमलानारिजी,
तुज मुखचंद-चकोर चाहिवा, हरख अछि मनुहारिजी. ५४

इम कमलामेला....

शांबकुमर हसि पभणि सुणि सुत, हउं नहीं तुज चिति कोईजी,
कमलामेला मेलक हूं छउं, ईष्टमित्र तुज जोइजी. ५५

इम कमलामेला....

३०

मार्च - २०१३

कमलामेला मेलउ मुझनि, जंपिउ^६ तेणि बोलिजी,
वचन कहिउं सो पडिवनुं पालउ, नट मत जाउ निटोलजी. ५६

इम कमलामेला....

यतः

अलसायंतेण सज्जणेण जे अक्खरा समुल्लवीया।
ते पत्थर टंकु कीरीयव्व न हु अन्नहा हुंति. ॥५७॥ [ ]

॥चालि॥

शांबकुमर कहइ वचनबलइं हुं, बांधिउ बोलतां आजजी,
कहउ कुठामि गड दूखि वहूनइं, सुसरा वैद्यसिउं काजजी. ५८

इम कमलामेला....

आगइ उग्रसेनसूतनि ए, दीधी सूता सुविचारिजी,
हिवि कहउ सि कीजइ ईहा कणि, वाघ कूप परि सारजी. ५९

इम कमलामेला....

तउ हिवि कोईक दाय^७ रचीनि, करसिउं वचनप्रमाणजी,
ऊत्तम तणा बोल नवि खोटा, ऊतर मेघ मंडाणजी*. ६०

इम कमलामेला....

इम कही जंबुवतीनउ नंदन, गयउ **प्रद्युमन** पासइजी,
वात कही **कमलामेलानी**, राग तणी सुविलासइजी. ६१

इम कमलामेला....

यतः

जत्तिय भित्तो नेहो, तत्तिय भित्तो अनवरि संतावो।
ऊज्झिय तेहं न हु कुंकुम, पिता विजइ जणेण. ॥६२॥ [ ]

॥चालि॥

रुकमणीनंदन वचन न लोपि, **शांबकुमर** केरी साथिजी,
दिन निजीक जांणी वीवाहनउ, लेई हथीयार सूहाथिजी. ६३

इम कमलामेला....

* जेम काळा-घेरायेला वादळो अवश्यमेव जळ वरसावे छे तेम महापुरुषो पोताना वचनो पण अवश्यमेव पाळे छे.

प्रज्ञप्ती-विद्याबलि आंणी, कमलामेला तामजी,
द्वारिका परिसरि वनमइं बिठा, शांबकुमर अभिरामजी. ६४

इम कमलामेला....

धूनउं लगन साधीयु धस-मसि, आरिमकारिम^{१८} कीधजी,
सागरचंद परिणाविउ प्रेमि, पुण्यइं कारिज सीधजी. ६५

इम कमलामेला....

॥ढाल-चुथी॥ ॥चंद्राउलानी देसी॥

ऊग्रसेन घरि एहवि रे, करइ वीवाहनउ जंगो^{१९},
धवल-मंगल गायइं गोरडी^{२०} रे, वाजइ तूर^{२१} सुचंगो. १

॥त्रूटक॥

वाजइं तूर सुचंगइ छंदइ, यादव-यान चडी नरवृंदइ,
रथ पायक हाथी सुखकंदइ, घोडि चडिउ वर आवि आणंदि. १
जी राजेसर जी रे कमलामेला हेति, नभसेन आवीयउ रे,
धनसेनमंदिर तेति, तोरणि भावीयउ रे. २

जी राजेसर.... (आंकणी)

तेहवि अंतःपुरि ऊछली रे, हाहा-रवनी वातो,
धाउ रे धाउ ऊतावला रे, वेगइं सूभट संघातो. २

जी राजेसर....

॥त्रूटक॥

सूभट संघात हथीयारे सनूरा, धाया धसमसता सवि सूरा,
जीत साल^{२२} अंगइं संपूरा, आव्या सामि पासि हजूरा. ३

जी राजेसर....

कमलामेला कन्या भली रे, ए गयो कोई चोरो,
अमंगल वात सुणी करी रे, परिजन करि सवि सोरो. ७१

जी राजेसर....

॥ऋटक॥

सोर ऊठिउ विण अवसर पाखइं, कुमरी लेई जातउ कोई राखइ,
नभसेन नीसासा बहु नाखि, वज्जि[इ] हणिउ वेदन परिभाखि* . ७२

जी राजेसर....

उग्रसेन सवि राजीया रे, विलखवदन^{२३} थया तांमो,
सोधवा लागा चिहूँ दिसइं रे, यादव सवि अभिरांमो. ७३

जी राजेसर....

॥ऋटक॥

यादव सवि अभिरांम तिहां कणि जोता, आव्या नारि जेणि वनि,
प्रद्युमन-शांबकुमर तिहां पणि, सागरचंद पासि दीठी धणि. ७४

कमलामेला परणी लही रे, धनसेन उग्रसेन रायो,
कोपाकुल थया ततखिणइ रे, कुवचन कहि चिति लायो. ७४

॥ऋटक॥

कुवचन कहि चिति लाई रे पापी, अपकीरति जगि तुमची व्यापी,
कूडी बुधि इसी कूणि आपी, न्याय रीति तुमे दूरि कापी. ७५

जी राजेसर....

करी अन्याय जासिउ किहां रे, पुण्यहीण गमारो,
सीख देवा नही को तिसउ रे, रेंति-रेंति जात कुमारो. ७६

॥ऋटक॥

रेंति-रेंति जात कुमर तिह्वारि, अमसर सीख देसइ विवहारइं,
भाटकि आंधलउ भीति संभारी, अमो पड्या तुमारी लारि. ७६

जी राजेसर....

कुवचन बोल सुण्या तिसारे, खंत उपरि जिम खारो,
शांबकुमरनि रोकीया रे, करता ऊग्र प्रहारो. ७७

* पीडाथी दुःखी थयेला अवाज करता व्यक्तिनी जेम बोले छे. [?]

॥त्रुटक॥

करता ऊग्र प्रहार सडा-सडि, संबकुमर पणि आव्या अडो-अडि,
सुभट तिहां भिडि भीम भडो-भडि, भालानि तरवारि कडो-कडि. ७७

जी राजेसर....

कुमरि कटक^{३३} करिउ वेगलउ रे, भूज बलि तेणि तुरंतो,
उग्रसेन सवि चिंतवइ रे, साथनो आणिउ अंतो. ७८

॥त्रुटक॥

साथनो आणिउ अंत रे भाई, बल नवि चालि एहसिउं लाई,
पाछा वत्या सघला सखाई, कृष्णनइं ओलंभउ^{३४} दीयइं धाई. ७८

जी राजेसर....

॥ढाल-५॥ ॥चौपईनी॥ राग-भूपालि

उग्रसेन धनसेन वचत्रि, गोपीनाथ आविउ तिणि वत्रि,
शांबकुमरनि हाकी कहि, उत्तम अन्याय सांसी^{३५} किम रहि. ७९

रे कुपुत्र ए कीधू किसिउ, निरमल-कुलनि खंपण^{३६} जिसिउं,
हिवि नभसेननि कन्या देहि, मानि वचन मत ढील करेहि. ८०

राजकन्या वली अवर सुचंगि, परणावउ सागरनि रंगि,
तातवचन सूणी संबकुमार, वीनती एक करि मनुंहारइं. ८१

कहउ तात किहां वात सांभली, शास्त्रमांहि दीठीसिउं भली,
परणी कन्या किम देवाय, न्याय इसिउं अवलउ किम थाय. ८२

तुम वचनइं वली देसिउं वही, हठनी वात तिजी अम्हे सही,
वचन तुम्हारुं सिरि चाडीयइं, गूढ-प्रपंच ए देखाडीयइं. ८३

वृद्धकानि घाती जइ वात, किमही काज न विणसि तात,
इम करता घरमां नही खेम, अंतरद्रष्टि देखउ एम. ८४

प्रद्युमननइं सांबकुमारि, प्रीछवीयउ^{३६} श्रीकृष्ण मूरारि,
पद्मनाभ मनि चिंतइ आज, मुष्टि^{३९} भली बोली वछराज. ८५

आंखि बिहुं मांहे अंतर किसउ, उग्रसेन नैषध पणि तिसिउ,
समझाव्या वाल्या तव सहू, सागरचंद आविउ लेई वहू. ८६

कमलामेला नारि सुजांण, सागरचंद पणि चतुर जूवाण,
चडीती वय चडता संयोग, बेहू जण रंगि भोगवइं भोग. ८७

मनोहरमुहलि वडे मंदिरे, सूखविलसि षटरति बहु परे,
कमलामेलाना संसारि, लाड-कोड पूगा निरधार. ८८

नभसेन सागरचंद निहालि, कोपइं त्रिसुल उचडावि भालि^{३०},
वखत-वंत^{३१}सिउं केहुं जोर, धन किम अपहरि सघतूं चोर. ८९

निस-दिन छिद्र निहालि सोय, सागरचंदनि विरूतं^{३२} होइं,
घांच^{३३} टलइ सोय पुण्यप्रमाण, पुण्यि दिनि-दिनि कोडि कल्याण. ९०

॥ढाल छठी॥ ॥राग केदारो॥ सुदागर जानी चलणा न देसिउं

इणि समइं द्वारिकांनगरी ऊद्यानइं, स्वामि समोसर्या पुण्यप्रधानइ. १

नेम पधार्या जिननेम पधार्या, जिणि निजदेसणि भविजन तार्या. २

(आंकणी)

देव रचइ त्रिगढ तिहां सुंदर, बिठा त्रिभूवनसामी बंधुर. ३

नेम पधार्या जिन नेम.....

पुरुषदबार जूडी तिणि वेला, नाग-मोर जिहां दीसइ भेला. ४

नेम पधार्या जिन नेम.....

वंनमाली वधामणी देवइं, हरख पसाय आपिउ सोई लेवइं. ५

नेम पधार्या जिन नेम.....

कृष्णाराय वंदणि तव आविउ, चतुरंगदल परिवार सोहाविउ. ६

नेम पधार्या जिन नेम.....

सागरचंद रमइं आवासइं, निरखइं गुखइं^{३४} पुर सुविलासइं. ७

नेम पधार्या जिन नेम.....

एक-मारग जाई नर-नारी, ऊछरंग आज दीसइं निरधारी. ८

नेम पधार्या जिन नेम.....

निज-सेवक कथनइ जांणी वात, दरिसन देखवा हरख न मात. ९

नेम पधार्या जिन नेम.....

रथि बइसी आविउ तिणि कालि, पंचाभिगम साचवि तिणि तालि. १०

नेम पधार्या जिन नेम.....

देई प्रदक्षिणा सागरचंद, भेट्या यदूपतिपयअरविंद. ११

नेम पधार्या जिन नेम.....

यथा-योगि बिठउ सुभरीति, धर्म सुणइ आदरि मन प्रीति. १२

नेम पधार्या जिन नेम.....

॥ढाल-सातमी॥ ॥इबकडानी देसी॥

भाखि भगवंत जांणिनइ रे, मधुर-वचनइ हितसीख सोभागी

सांभलउ धर्म करउ तुमो धुरि लगइ रे, सरस जास रस-ईख सोभागी

(आंकणी)

भव गोत हिरउ दोहिलउ रे, जिहां कणि विसमी व्याधि सोभागी,

कर्म करु रज ऊपहरू रे, किम वीयइ जीव समाधि सोभागी. ६

सांभलउ धर्म करउ...

राग-द्वेषनी सांकलइ रे, बंधाणा सवि जीव सोभागी,

सूख थोडां संसारमि रे, दुरगति दुख अतीव सोभागी. ७

सांभलउ धर्म करउ...

मिथ्यामति सवि परिहरउ रे, आदरउ श्रीजिनधर्म सोभागी

मुगतिरमणि तुम वालही रे, छांडु विरुयां^{३५} कर्म सोभागी. ८

सांभलउ धर्म करउ...

देसन वाणि सूधारस्यइ रे, प्रीणिउ सागरचंद सोभागी,

समकित आदरइ सुंदरु रे, सवि तिजिउ मिथ्याफंद सोभागी. ९

सांभलउ धर्म करउ...

श्रावक धर्म अंगीकरी रे, आविउ वंदी गेहि सोभागी,

विहार करिउ नेमीसरि रे, अवर गामि-पुरि रेहि सोभागी. १०

सांभलउ धर्म करउ...

- सूधउ धर्म समाचरि रे सागरचंद कुमार सोभागी,
विलसई सूख संसारना रे, विचि-विचि^{३६} अरथ-प्रकार सोभागी ११
सांभलउ धर्म करउ...
- पर्वदिवसि एकणि दिनइ रे, पोसह उचरिउ जांणि सोभागी,
कर्ममूल ऊच्छेदवा रे, काऊसग करिउ मसाणि^{३७} सोभागी. १२
सांभलउ धर्म करउ...
- नभसेन तेणइं अवसरि रे, एकलउ दीठो सोय सोभागी,
नयणे जोतउ चिहूं दिसइं रे, आगलि पाछलि कोय सोभागी. १३
सांभलउ धर्म करउ...
- क्रोधि मनमि धम-धमइं रे, जांणइं आणुं अंत सोभागी,
क्रोध कहउ सिउं नवि करि रे, परिहरउ अमरस संत सोभागी. १४
सांभलउ धर्म करउ...
- चहि^{३८} बलती देखी तिसइ रे, धगधगता अंगार सोभागी,
जीरण घट-खप्पर भरी रे, मूकइं मांथि गमार सोभागी. १५
सांभलउ धर्म करउ...
- आपण पूं धन्य मानतउ रे, कालमूहउ गयो नासि सोभागी,
सागरचंद तेणि समि रे, समरस चरमऊसासि सोभागी. १६
सांभलउ धर्म करउ...
- धरम-ध्यांन चिति भावतउ रे, मूंकिउ रागनइं द्वेष सोभागी,
सहितउ वेदन-दोहिली रे, खिमा-धरी सुविसेष सोभागी. १७
सांभलउ धर्म करउ...
- खिणिमइ काल करी गयउ रे, स्वर्गलोकि सोधरमि सोभागी,
अपच्छरि मोती वधावीयउ रे, देखी अवतरिउ मरमि सोभागी. १८
सांभलउ धर्म करउ..
- विदेह खेत्रि लहिसि बली रे, उत्तमकुलि अवतार सोभागी,
कर्म खपावी पांमस्यइं रे, मूगतिपुरीसुखसार सोभागी. १९
सांभलउ धर्म करउ...

॥ढाल-आठमी॥ ॥साखा फूलांगीना गीतनी-देसी॥

इणी परि सागरचंद खिमा, गुणि करी जगमइं परगडउ^{३९},
 तिणि परि भविका जाणि ऊपसम-रस, आणउ मनि ए वडउ. २०

जांणी जिनधर्म सार क्रोध, कषाय करउ सवि वेगलउ,
 परिहरउ मोहनिद्रोह जिम जंग, जीपो सधलउ अतिभलउ. २१

चंद्रकला सम एह साध तणा, गुण अतिहिं मनोहरू,
 रसना थाइ पवित्त लाभ, अनंतो हुइ वली सुखकरू. २२

श्रीअंचलगछि आनंदचंद्रकुलइं, विधिपक्ष साखा जाणीयइं,
 भट्टारक गुणवंत श्रीकल्याणसागरसूरि साध वखाणीयइं. २३

तस पखि पुण्यपडूरि^{४०} वाचक, श्रीसत्यशेखर सुभमती,
 तस शिष्य ताजइ नूरि, विवेकशेखरगणि वाचक सुविहिती. २४

पांमी तास प्रसाद सागरचंदमइं, गायउ हितकरी,
 चतुर रसिक वेधाल सूणसइं, चउपई एह हरख धरी. २५

संवत सोलसइं साच उगण्यासीयइं, वरसि वली मइं रची,
 महाशुदि बीज प्रधान, बुधवारइं बुधइं करी मची. २६

जेसलमेर मझारि पास, जिणेसर महिमा दीपतउ,
 श्रीसंघनि सुखकार संपति, घि[घ]रि घरि अरीयण^{४१} जीपतउ. २७

सागरचंदचरित्र आवश्यकसूत्रइं, जोय्यो वली वली,
 विजयशेखर कहि प्रेमइ, मूनि मोटाना गुण गातां रली. २८

इति श्रीसाम्नायकविषये सागरचंदमूनि रास संपूर्ण

॥ढाल न करी नव॥ ॥लिरिवतं ऋ. आंबा॥

વિજયશેખર વિરચિત અરણિક રાસ

આ કૃતિ પ્રાયઃ અપ્રકાશિત છે. સાગરચંદ્ર રાસની જેમ આ કૃતિના રચનાકાર ગણિ વિજયશેખર મહારાજ છે. કવિએ રચનાના આધારનો ઉલ્લેખ કરેલ નથી, પણ એ સમયમાં પ્રચલિત કોઈ ગદ્ય ચારિત્રના આધારે, આ રાસની રચના થઈ હોવાની સંભાવના છે. કૃતિની આદિમાં નિર્મલ-બુદ્ધિ પ્રદાત્રી સરસ્વતી માતાની સ્તુતિ કરી, અરણિક મુનિના ચારિત્રનો પ્રારંભ કરે છે. રાસની રચના પાછલ કવિના ઉદ્દેશમાં ગુણાનુવાદ, મનની શુદ્ધિ, અને કાંઈક નવું આપવાની વૃત્તિ વિશેષે રહી છે. વાચકને અરણિક ઋષિના જીવન આસપાસ ગૂંથાયેલી ઘટનાઓમાંથી એક અનેરો કથા-પ્રવાહ મઠી આવે છે. આથી કૃતિ દેશી-ત્રોટક છંદોબંધમાં રચાયેલી છે. કૃતિ-લેખનમાં પ્રાયઃ હ્રસ્વ ઘણાં શબ્દો લીધે થયા છે. દા. ત. સૂઝ-સુઝ, મુની-મુનિ, વિગેરે...એ તમામ સુધારા મૂલ પાઠમાં કરી લેવામાં આવ્યા છે. પહેલી, બીજી, ઢાલમાં ઢાલ ક્રમાંકનો નિર્દેશ નથી. ૩૫ અને ૭મી ઢાલનો ક્રમાંક આપવાનો રહી ગયેલ છે.

અરણિક મુનિનું કથાનક જૈન સમાજ અને જૈન-કથાઓમાં બહુ પ્રચલિત છે. મધ્યકાલીન સાહિત્ય એ પેટ ભરીને અરણિકમુનિના ગુણ-ગાન ગાયા છે. આઠ ઢાલમાં આશુ કથાનક વિરામ લે છે. ચઢાવ ઉતાર એ કાંઈ આપણી જિંદગીમાં જ બનતી ઘટના છે, એવું નથી. ભરતી ઓટના પ્રસંગો તો એ મહાપુરુષના જીવન-કિનારે ચ મઠી આવે છે. પતન અને ઉત્થાન એ માનવ સમાજમાં બનતી એક વિશિષ્ટ ઘટના છે. પ્રકૃતિમાં અન્ય કોઈ સ્થળે આવી પ્રક્રિયાનો સમન્વય નથી. જન્મ અને મૃત્યુના બે છેડા વચ્ચે રહેલા જીવનમાં, કોઈ પશુ વ્યારેય પોતાનું રૂપાંતરણ કરી શકતું નથી, પશુ ઇચ્છે તો પણ જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે રહેલાં જીવનમાં ફેરફાર થઈ નથી શકતો, જ્યારે મનુષ્યની ડુંચાઈ અને ડુંચાઈ તદ્દન જુદી છે, એની માત અનોખી છે. એની પાસે ચડવાના અને પડવાના રસ્તાઓ છે. કથાઓમાં મઠતા પતન અને પુનરુત્થાન એ માનવજીવનને નવી દિશા અને નવી દશા આપવામાં ઘણે અંશે ફલદાયી બને છે. નબળા સમયે જે વ્યક્તિ પતનની ખાઈમાં પહોંચી જાય છે. એ જ વ્યક્તિ સમય આવતા આધ્યાત્મિકતાના અબ્લ અને ડુંચા શિખરો સર કરી દે છે. આ આશુ કથાનક આવા જ અર્થનું સૂચક અને જ્ઞાપક છે.

કડી ૧૫ (કડી ક્રમાંક ૧-૧૫) છંદ ત્રોટક

સુઝ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર તગરા નામે નગરીમાં દત્ત નામના એક શ્રેષ્ઠી ત્યાં નિવાસ કરે છે, તેની પત્ની ભદ્રાના કુચે અરણિકનો જન્મ થાય છે. કાલક્રમે

વિચરતા કોઈ ગુરુભગવંત તગરા નગરીમાં પધારે છે, ગુરુભગવંતની દેશનાથી દત્ત અને તેની પત્નીનું હૃદય પરિવર્તન પામે છે, પોતાની પત્ની અને પુત્ર સાથે ગુરુદેવ પાસે દીક્ષા લે છે. પુત્ર અરણિક મુનિવર ઉપર અનન્ય સ્નેહ ભાવ હોવાથી પઠન-પાઠન સિવાય અન્ય કાંઈ જ કાર્યનો ભાર ન હતો, ગુરુદેવ સાથે વિહાર કરી નિરતિચાર ચારિત્રનું પાલન કરતા અનેક વર્ષોના વ્હાળા વીતે છે. સમય બદલાય છે, પિતા મુનિનો કાલ્ધર્મ થાય છે.

ઢાલ પહેલી કડી-૭ (કડી ક્રમાંક ૧૬-૨૩) રાગ મારુણી

અત્યાર સુધીની અરણિક મુનિની જીવન ચર્યાનું સમગ્રપણે રૂપાંતર થઈ જવાનું હતું. અરણિકનો કમલ્ની પાંદડી જેવો દેહ, અને પિતા-મુનિના વાત્સલ્ય ભાવે, અરણિકને કોઈ કષ્ટ મલ્લે કે અધિક પરિશ્રમ પહોંચે એવું કોઈ કાર્ય કરવાનો અવસર જ નહોતો આવ્યો. હવે ગોચરી-પાણી વિગેરે લાવવાનું અરણિક મુનિના ફાલ્લે આવ્યું. અરણિકના સ્મરણ હિંડોલ્લે પિતાની સાથે વિતાવેલા દિવસો ઝૂલ્યા કરે છે. ક્યારેક મીઠાવચનો યાદ આવે છે, તો ક્યારેક પિતાએ કોલ્લીયામાં કાલ્જાનો પ્રેમ પૂરીને વપરાવેલો આહાર યાદ આવે છે. ક્યારેક પિતા મુનિએ કરેલી આરાઘનાની સ્મૃત્તિ મનને આર્દ્ર કરે છે. તો પિતાએ કાલ્જીથી કરેલું જતન યાદ આવે છે. સ્મકડાં સ્મવાની ઉમરમાં પિતાના પડછાયે નીકલ્લેલા યુવાન અરણિક મુનિને પિતાનો ખાલીપો હૃદયમાં ઘીરા પાડે છે, વિયોગ કેમે કરી સહેવાતો નથી. આગ અને વિયોગ બંને દહન-મૂલક છે. આગ તો પાણીથી ઓલવાઈ જાય, પળ વિયોગ ક્યારેય .....

સાધ્વી માતા ભદ્રા આવી, સમજાવે છે, એના વચનોથી અરણિક સ્થિર બની, ગુરુદેવના ઘરણોમાં નિરતિચારપણે ચારિત્ર જીવનને વ્યતીત કરે છે. જે ક્યારેય મૂલાતા નહોતાં, એ ક્યારેક યાદ આવી જાય છે. દિવસો પસાર થાય છે...

ઢાલ બીજી, કડી-૯ (કડી ક્રમાંક ૨૪-૩૩) રાગ ગોડી - સમચંદકી વાગિ ચંપડ મુનિ રહિઝરી એ ઢાલ

વૈશાખ માસનો ધોમ-ધસ્ખતો તડકો પડી રહ્યો છે, ઘરતી અને આકાશમાંથી એક સરખો તાપ પડી રહ્યો છે, રસ્તે પથરાયેલી રેતીના કળીયા અંગારા લાગે એવા તડકામાં મુનિ અરણિક સ્થવિર સ્નાધુ સાથે ગોચરી નીકલ્લ્યા છે, વાયરામાં વરસતી લૂ સૂરજની ગરમીમાં વઘારો કરે છે. જીભ અને તાલ્લવું સૂકાઈ જાય એવો સૂર્ય તપે છે. માછલી અને જલનું ઉદાહરણ આપી કવિએ ઋષિને લાગતી ગરમીના વર્ણનને વધુ તાદ્શ કર્યું છે.

४०

मार्च - २०१३

साथे आवेल स्थविर साधु आगळ नोकळी गया, आगळ स्थविर साधुने भेगुं थवुं मुश्केल होय, गरमीना कारणे अरणिकेना पग एक डगलुं मांडवाने समर्थ नथी. त्यारे आवा मार्गे कई रीते जवाशे? मारा पिताने धन्य छे! जेणे आटला दिवस आवुं कठिन चारित्र पाळ्युं, मने जतन पूर्वक पाळी पोषीने मोटो कर्यो, कोई दिवस मने दुःखनो अनुभव न थवा दीघो....विगेरे चितवता अरणिक वसतिमां पाछा फर्या, वसतिमां रहेला साधुओए कोमळ-देह सुख-शीलतानुं कारण छे, अरणिकथी संयम-पालन नहीं थई शके... ईत्यादि विचारीने साधुओए वसतिमांथी बहार काढ्या, उपाश्रयेथी नोकळी, धीमे पगले चालतां ऋषि हवेली पासे रहेज छांयो लेवा माटे आव्या, शरीरना आराम माटे छांया अने विसामा मळी रहेशे, पण विचारोना आ चालता वमळने विसामो आपवानुं स्थान क्यां... एक नोखी एंधाणी के भय वर्ताता शून्य-मनस्क थई, आंखो मीची, विसामो लई रह्यां.

ढाळ चोथी, कडी-१५ (कडी क्रमांक ३४-४९) रबारी के छोहरा फाग

ए ज हवेलीना नवयौवना शेठाणी झरूखे बेसी चारे-कोर दृष्टिपात करता होय छे, एटलामां अचानक नझर विसामो लेता मुनि पर पडे छे. पोतानी हवेलीना छांये विसामो लेतो रूप अने तेजना अंवार जोई एनुं मन आकर्षित थयुं, दासीने बोलावी, मुनिने आमंत्रण आपी, ऊपर बोलावी लाव. दासीना आमंत्रणे मुनि ऊपर पधार्या, शेठाणीए वहोराववा मोदक मंगाव्या, क्षुधा पीडित मुनि पण हरखित थयां,

शाने आ तप आदर्युं छे, आ यौवनवयमां आवुं कष्ट शा माटे वेढो छे. आप अहीं प्रेमथी निवास करो, हुं आखी हवेलीमां एकली ज छुं. शेठाणीना आवा राग-सभर वचनोथी मुनिनुं मन मीणनी जेम पीगळी जाय छे. कवि अरणिकनी मानस-संवेदनाने बहु ऋजु शब्दोमां व्यक्त करे छे. वनिताना वचनोथी अरणिकनुं परिवर्तन थयुं. व्रत छोडी, अरणिक घणो समय ए शेठाणीने त्यां रह्यां,

ढाळ पांचमी, कडी-१० (कडी क्रमांक ५०-५९) राग टोडी - धन्यासिरि

अरणिकनो आत्मा जागे छे, पोतानी भूलनुं प्रायश्चित्त करवा पोताना गुरुदेव विगेरेनी तपास करे छे. साधुओ तो त्यांथी अन्यत्र विहार करी गया होय छे, अरणिके विचारे छे - बहु खोटुं कर्युं. आ में शुं कर्युं. प्रभुना वेशनो त्याग करी, मारा कुळनी लाज डूबाडी. ईत्यादि विचारे छे. आ बाजु भद्रा माताने खबर पडे छे. के अरणिक व्रत छोडी, कोईक शेठाणीनी हवेलीमां निवास कर्यो छे. नगरनी शेरीओमां अरणिक-अरणिक करती माता भद्रा दिवस-रात फरे छे. जे नानुं बाळक मळे एने तुं ज मारो अरणिक छे, एम कही एने बोलावे छे. नगरना लोको गांडी

સમજી, એની મજાક કરે છે, અરણિક અને એના પરિધમાં રચાતી ઘટનાઓની હારમાઠા એટલે નિયતિએ જેને નિઃસાસા આપ્યા હોય એની હાલતનો પ્રત્યક્ષ ચિતાર...

વિધીની વિચિત્રતા કેવી છે. એ ક્ષણમાત્રમાં આ ચરિત્ર સમજાવી દે છે. અરણિક ગોશ્વમાં બેસી ચો-તરફ દૃષ્ટિપાત કરી રહ્યાં છે. જોવાનું કાંઈ નથી, પણ સમયે પોતાની ઉપર કરેલા પ્રહારો કેમે'ય કરીને ભૂલાતા નથી, અંદરનો તાપ કેમેય ઓછો થતો નથી. બહાર જોવું તો નિમિત્ત-માત્ર છે, નજરમાં ભીનાશ નથી. છે માત્ર કોરી ધાય એવી શૂન્યતા.

અચાનક એની નજર આજથી કેટલાક વર્ષો પહેલાં જ્યાં અરણિકે વિસામો લીધો હતો, એ જ સ્થાને એની નજર પડે છે. એક વૃદ્ધ સ્ત્રી ત્યાં વિસામો લેવા બેઠી છે, અરણિકની સ્મૃતિમાં બાજેલા સમયના પોપડાં ધરવા માંડે છે. પોતાની માતા મઠી આવતા અરણિક આનંદિત છે. તો આવી દુર્દશા બદલ પસ્તાવાનો 'ય પાર નથી.

અરણિક તરત જ નીચે આવે છે. પોતાની માતાની આવી હાલત જોઈ, પોતે કરેલી ભૂલ બદલ એના પસ્તાવાની આગમાં પેટ્રોલ ઉમેરાય છે. અરણિક સમજી જાય છે, કે મારા કારણે જ મારી માતાની આ હાલત થઈ છે. મારો વિયોગ જ માતાની આ પરિસ્થિતિ પ્રત્યે જવાબદાર છે.

ઢાઠ છઠ્ઠી, કડી - ૬ (કડી ક્રમાંક ૬૦-૬૫) ઠુઠઠરપણીની દેશી

માતાની દશા જોઈને અરણિક ધુસકે-ધુસકે રડે છે. ગદ્-ગદ્ વાણીમાં પોતે અરણિક છે, એવું માતાને જણાવે છે. માતા પણ એને વાત્સલ્યથી નવડાવે છે, તું આટલા દિવસ ક્યાં હતો? ક્યાં રહેતો હતો? એવા તો જાત-જાતનાં પ્રશ્નો અરણિકને પૂછે છે.

માતાને મઠવાથી અરણિકે હઠવાશનો અનુભવ કર્યો, પિતાના વિરહ બાદ આટલા વર્ષો સુધી ભરાયેલો ડૂમો આજે ધુમ્મસની જેમ અંદરથી ઓગઠી રહ્યો હતો. માતા સામે હોવાથી અરણિક નિરાંતનો શ્વાસ લઈ રહ્યાં હતાં, અરણિક અત્યાર સુધીમાં વીતેલા સમયની ઘટનાના એક-એક પડલને ધોલે છે. ક્યાંય સુધી માતા અને અરણિકનો સંવાદ ચાલે છે,

ઢાઠ સાતમી, કડી - ૭, (કડી ક્રમાંક ૬૬-૭૨)

ઠીર ઠઠઠાણી રાંણી ઠેલણાઠી દેશી

ચારિત્ર વગર આ ભવની જેમ તું પરભવમાં પણ ઠુઠઠ પામીશ. તું આટલા દિવસ અવિરતિમાં રહ્યો, હવે એ બધા ઠોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર, જીવના ભોગે પણ વ્રતનો ભોગ

न कराय, जीव छोडी देवाय, पण व्रत केम छोडाय इत्यादि.... अहीं माता गुरु स्वरूप बनी अरणिकने सांत्वना आपी, सात्विकतानुं वावेतर करे छे.

माता तुं कहीश, एम करीश. पण माराथी व्रत-पालन नहीं थाय. तुं कहे तो हुं अणसण स्वीकारी लऊं, पण व्रतनो भार माराथी वहन नहि थाय, इत्यादि अरणिक पोतानी वात माताने जणावे छे. वर्षो पहलेला मोहनी घेरी निद्रामां पोढेला अरणिकने माता मीटां वचनोथी जगाडे छे. माता फरीथी व्रतनुं आचरण करवानी वात करे छे, माता समजावी गुरुभगवंत पासे लई जाय छे, अरणिक फरीथी महाव्रत लई, अणसणनी आराधना करवा, गीष्म-काळमां सिद्धगिरिराज पर जई, जयणाथी शिला पूंजी संथारो करे छे. माखणनी जेम शिला उपर अरणिकनो देह ओगळी जाय छे, अरणिक ध्यान बळे काळ करी स्वर्गे पधार्या.

ढाळ आठमी, कडी - ६ (कडी क्रमांक ७३-७८) राग धन्यासी

आ प्रमाणे अरणिके दुष्कर एवा उष्ण परिषहने सहन कर्यो, कर्म खपाव्या. आ रीते संयमना एक गुणनी पण विशिष्टपणे आराधना करवाथी आत्मानो विकास थाय छे. पाछळनी त्रण गाथाओमां कविए पोतानी गुरु-परंपरा जणावी छे.

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिरमां संगृहीत अरणिकमुनि संबंधी कृतिओनी नोंध

कृतिनाम	कर्तानाम	भाषा
अरणीक मुनिनी ढाळो	अज्ञात	मा.गु.
अर्हन्नकमुनिनी कथा	अज्ञात	गु.
अरणिकमुनि सज्झाय	अज्ञात जैन	गु.
अरणिकमुनि सज्झाय	अज्ञात जैनश्रमण	मा.गु.
अरणिकमुनि कथा	अज्ञात जैनश्रमण	गु.
अरणिकमुनि सज्झाय	अज्ञात जैनश्रमण	मा.गु.
अरणिक मुनि	अज्ञात जैनश्रमण	गु.
अरणिकमुनि सज्झाय	अज्ञात जैनश्रमण	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्झाय	अज्ञात जैनश्रमण	मा.गु.
अरणिकमुनि दृष्टांत	अज्ञात जैनश्रमण	मा.गु.

कृतिनाम	कर्तानाम	भाषा
अरणिकमुनि रास	आणंद	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	कवियण	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	कीर्तिसोम	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	खीमा	पुहिं.
अरणिकमुनि सज्जाय	ज्ञानकीर्ति	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	दयातिलक	मा.गु.
अरणिकमुनि चौपाई	नयप्रमोद	मा.गु.
अरणिकमुनि रास	बुधमल	मा.गु.
अरणक सिज्जाय	मेघा ऋषि	मा.गु.
अरणीक मुनि	यशोभद्रसूरि	गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	रतनचंद	मा.गु.
अरणिक	राजमल लोढा	हिं.
अरणिकमुनि चौपाई	राजहर्ष	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	रूपविजय	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	लब्धिविजय	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	लब्धिविजय	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	लब्धिविजय	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	लब्धिविजय	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	लब्धिसूरि	गु.
अरणिकमुनि रास	विजयशेखर	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	विद्यारत्न	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	समयसुंदर गणि	मा.गु.
अरणिकमुनि गीत	समयसुंदर गणि	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	समयसुंदर गणि	मा.गु.
अरणिकमुनि सज्जाय	हरख	मा.गु.

अरणिकमुनि रासना कथा अंश

- ✽ दत्त अने सुभद्रानुं पुत्र अरणिक साथे संयम ग्रहण.
- ✽ दत्त मुनिनो अरणिक मुनि उपर विशिष्ट अनुराग.
- ✽ अरणिकनुं कष्ट-रहित संयम पालन.
- ✽ पिता मुनिनो काळधर्म.
- ✽ पुत्र अरणिकने पितानो सालतो वियोग.
- ✽ पितानी आराधनानी अनुमोदना.
- ✽ अरणिकनुं स्थविर साधु साथे गोचरी भ्रमण.
- ✽ तापथी अरणिकनुं खिन्न थइ, वसतिमां पाछा फरवुं.
- ✽ वसतिमांथी अरणिकनुं नीकळवुं.
- ✽ अरणिक उपर शेठाणीनी नजर.
- ✽ दासीनी विनंतीथी अरणिकनुं शेठाणीना घरे जवुं.
- ✽ शेठाणीना राग-वचने अरणिकनुं पतन.
- ✽ अरणिकनो पस्तावो
- ✽ साधुओनी शोधमां नगरनुं भ्रमण.
- ✽ पुत्र अरणिक काजे माता भद्रानुं नगरमां फरवुं.
- ✽ झरूखेथी अरणिकनुं माताने जोवुं.
- ✽ माता अने पुत्रनो संवाद.
- ✽ मातानी हित-शिक्षा.
- ✽ अरणिकनुं फरी महाव्रत लेवुं.
- ✽ सिद्धगिरिराज पर जई अणसण.
- ✽ अरणिकनुं स्वर्ग-गमन.
- ✽ कवि द्वारा संयम गुणनी अनुमोदना.

अरणिकमुनि रास

विमल विमलमति दायका, समरुं सारदमाईजी,
गाउं अरणक मू(मु)निवरु, रसिक सू(सु)णउ चिति लाईजी. १

॥३८८॥

चिति लाय जेणि सहिउ परीसह, ऊहन अग्नि खमि आकरउ,
पहिलूं ते सिथिल थयउ प्रमादइं, चारित्रआवरणि धरिउ. २
तस चरित आखउं बुधिमा-जनि, प्रेम धरी सुखदाइका,
अहो साधुनइ गुणइं रमउ रंगइं, विमल विमल मतिदायका. ३
तगरानगरी सोहामणी, रिद्धि-समृद्धि-विसालोजी,
वासि वसि विवहारीया, सूखीया अतिचउसालोजी. ४

॥३९॥

चउसाल तिहां कणि रहि सुंदर-दत्त सेठ मनोहरूं,
तस सार रूपि भार्या भद्रा, ते नामि सुखकरूं. ५
संसारनां सुख विलसतां लहि, पुत्र मनुहर कांमिणी,
कुमर अरणक चतुर सहिजइं, तगरांनगरी सोहांमिणी. ६
तिणि पुरि श्रीगुरु आवए, साधतणइं परिवारिंजी,
दरिसन देखवा अलिजया^१, लोक सवे सुविचारिंजी. ७

॥४०॥

सुविचार सेती दत्त गृहपति, जाइ मुनिनि वांदवा,
सुभ भाव आंणी सुणी वांणी, थयउ कर्म निकंदिवा. ८
संवेगरंगइं नारि सुतसिउं, लीयइं चारित भाव ए,
गुरुराज साथि विहार करतो, तिणि पुरि श्रीगुरु आव ए. ९
दत्त-मुनि करि गोचरी, लइं सुधउआहारोजी,
दोष बइतालीस टालतउ, पालइं पंच आचारोजी. १०

॥३॥

आचार पालइं सूत संभालइं, पुत्र ऊपरि प्रेम ए,
मीठइं रे मेवइं आणि पोषइं, तीन वारसू खेम ए. ११
बहु सरस रस वि स्वादि व्यंजन, विहरी दीयइं खप करी,
फासू रे पांणी जाणि देवइं, दत्त मुनि करि गोचरी. १२
इम पिता तस पोषए, दिन प्रति ऊत्तम रीतइंजी,
भिक्षा काजि भली परि, साथि न तेडि प्रीतिइंजी. १३

॥३॥

प्रीतिसिउं ते वधिउ सुभ परि, योवनवइं आविउं जिसइं,
तव अणष(स) करि केई साधु तससिउं, किसिउं पोषइं नव रसइं. १४
ए तरुण तनि सब काजि समरथ, वृद्ध तात विपोष ए,
दाखिण? लगइं नवि कोई जंपि, इम पिता तस पोष ए. १५

॥दूहा॥

दत्तरिषीसर रोग वसि, समाधिपणि करि काल,
पुण्य लगइं सुभ गति लहि, जिहां कणि सुख-घिरकाल. १६

॥राग-मारणी॥ ॥इम को न जावि रे ए देसी॥

पिता मरण पामइं अरणकरिषि, अणुरति^३ करतो चित्तइंजी,
हा! हा! पिता परलोकि सिधायउ, इम करवुं दुख पत्तइंजी. १७
तातजी आखउ रे कोई मतिपरपंच, सुभ गति भाखउ रे,
इणि नवलइ जोवनवेसि, किम संजम पलसइं तुम पाखइं. १८

मुझसिउं कीधी वंच (आंकणी)

सरस कवलि करी मुजनइं पोषिउं, बालपणा लगइं आजोजी,
भिक्षा काजि न भमवा दीधउ, सारंता सवि काजजी. १९

तातजी आखउ रे कोई...

श्रुतसागर - २६

४७

सीतलवचनि सीखामण देता, बपुर*वचनि ऊल्हासिजी,
ते गुण खण एक मझ नवि वीसरि, सुखि रहितउ तुम्ह पासिजी. २०
तातजी आखउ रे कोई...

नेह लगाई गया विदेसि, ते दुख रिदय न मायोजी,
खिणि-खिणि रोवि नेह धरीनई, मुखि बोलितउ तायोजी. २१
तातजी आखउ रे कोई...

भद्रा कोमल-वचनइं पालइं, किसिउ धरि वच्छ ! दुखोजी,
ए संसार असार जिणिइं कहिउ, संयमथी हुय सुखोजी. २२
तातजी आखउ रे कोई...

तेणि वचनइं गाढउं ऊवसमीयउ, रहि सदा गुरुचरणइंजी,
भणइं गुणि आगम मनि भावइं, संयमधुर ऊद्धरणइंजी. २३
तातजी आखउ रे कोई...

॥ राग-गोडी ॥ ॥ रामचंद्रकि वागि चंपउ मुरि रहिउरी-ए ढाल ॥

एक दिनि भिक्षा काजि, साथि लीयु मुनि तांणी,
कसिउं करि तव सोय, जउ क्षुधा पीडइं प्रांणी. २४
कोमलकाय प्रधान तव, अरणकमुनि निकसिउ,
ग्रीषम-दिन तपि सूर, तावड करि ते विकसिउं. २५
वाइ लूय अपार तिणि, तरसिउ थयउ ताथइं,
सूकइं रसना तालूं, अधरपल्लव तिणि साथइं. २७
वेणु जलइं जिउं अग्नि, पाऊ न मूंकिउ जाइ,
खिणि-खिणि थाइ सयर*, मीन* पडिउ थलदाइं. २८
साधु थविर हुंता जेह, आगिइं वही गया खिणमि,
नवि जोयुं फरि कांई, पाछलि मुनिनि तिणिमि. २९
मुनि अरणक तिणइ, धुमि संतापिउ इम चेतइ,
इणि मारगि किम जायुं, चरण जलि सही रेंति. ३०

* उत्साहपूर्ण.

धन ! धन ! मोरो तात, ज़िणि एतादिन पालिउ,
 नवि जाणिउ कोई दुख, बहु जतनइं संभालिउ. ३१
 करता अणखि^६ केई साध, ते वयरमुनि अब बालिउ,
 वसतिथी काढिउ आज, इणि वेला परजालिउ. ३२
 शनि शनि भरतउ पाय, आइ वीसामो लीधउ,
 रद्धिमंत घरि उच्छांह, पामी कारिज सीधउ. ३३

॥ढाल-४॥ ॥रबारी के छोहरा फाग॥

तिणि समइं रमणी सेठ की, आई गउखि निहालि रे,
 सुंदर मुनि देखि खडउ, कामि करी चित चालइ रे. ३४
 मनमोहिउ मुनि देखिनइं, रूपि रतिपति जाणुं रे,
 रंग लागउ तिणिसिउं भलउ, ए ए काम वित्राणुं रे. ३५

मनमोहिउ मुनि...

निज दासी तेडी करी, चतुरपणइं सीखाई रे,
 जाइ मुनि तेडु ईहां, होवि प्रीति सवाई रे. ३६

मनमोहिउ मुनि...

गई दासी ऊतावली, आणिउ मुनि घरमांहि रे,
 पडिलाभइं ललनां तदा, मोदक अधिक ऊछांहि^७ रे. ३७

मनमोहिउ मुनि...

देई दानसु मनपूरइं, लोचन मांडी निरखि रे,
 भाव जणावि आपणउ, मुनि देखी दिल हरखि रे. ३८

मनमोहिउ मुनि...

वनिता करि भली वीनती, आगइ रही करजो रे,
 काहु करउ तप दोहिलउ, जोदिनवइं एह खोडि^८ रे. ३९

मनमोहिउ मुनि...

रहउ इणि मंदिरि मुनिवरू, भोगवो उत्तम-भोगा रे,
 जोवि(व)न लाहउ लीजीयइ, हम-तुम भला संजोगा रे. ४०

मनमोहिउ मुनि...

श्रुतसागर - २६

४९

हम पति रहिउ बिदेस ति, छोरी नेह का पासा रे,
रहुं एकेली भुवनमइं, पूरि(रो) हमारी आसा रे. ४१

मनमोहिउ मुनि...

एहु कथन ऊवेखउ मा, देखु हु चिति विचारी रे,
तन-धन ए सब ताहरउ, जाऊंगी बलिहारी रे. ४२

मनमोहिउ मुनि...

सूणी सराग ब(व)चनि तिस्यां, काचउ कुंभ जिउं भीनो रे,
अगनि द्रढ रहि मीण किसिउं, बोल भलउ मुनि दीनो रे. ४३

मनमोहिउ मुनि...

थयु ऊसन्नउं व्रत छोरी, लाजकाणि सवि भागी रे,
मोहनगरीवासी मुनइं, पुण्यदिसी इसी जागी रे. ४४

मनमोहिउ मुनि...

गीत-विनोद-कथारसि, भोगवि भोग सुरंगा रे,
विगति^{१०} लहि नवि दिवस की, खेलइं बसंत सुचंगा रे. ४५

मनमोहिउ मुनि...

कस्तूरी कुरु-कूमकूमां, केसर-चंदन-केलि रे,
नाखइं पिचरकि^{११} भरि-भरी, ऊडइं गुलालसु मेलि रे. ४६

मनमोहिउ मुनि...

ग्रीषमरति गुण गुरवइं^{१२}, प्रीणइं प्रीति प्रधान रे,
खेलि खडोखली जल भरी, कुसुम सेजि सुविधान रे. ४७

मनमोहिउ मुनि...

वरिषा वनिता परिसेवइं, राजइं केकीनादो^{१३} रे,
विरह गयउ घन गाजतइं, नेहि किसिउ हठवादो रे. ४८

मनमोहिउ मुनि...

तुरत हेमालउ^{१४} हरखसिउं, सेवइं कुमर जूवानो रे,
नांही रहि थिर चिति करी, उस कहि सुनिदांनो रे. ४९

मनमोहिउ मुनि...

॥ढाल-पांचमी॥ ॥राग-टोडी॥ ॥धन्यासिरी-एहनी देसी॥

पाछलि खबरि करी घणी रे, साधई न दीठउ सोय,
पइठउ एकांति घरि जई रे, कहू तस सुधि किम होयो रे. ५०

अरणक चींतवई हा! हा!, कूण कीधूं काजो रे,
संयम छोडीयुं लागी, कूलमई लाजो रे. ५१

अरणक चींतवई... (आंकणी)

सु(शु)द्धि विना भद्रा तदा रे, दुख धरती दिन राति,
अरणक-अरणक मूखि जपइ रे, जोती फिरइं तिणि घाति रे. ५२

अरणक चींतवई...

सुतवियोगि गहिली^{५५} थई रे, दीसि अंग विपरीत,
कर्म तणी पाडूई^{५६} रे, जीव न चेति विदीतो रे. ५३

अरणक चींतवई...

बालक जे जे नाहनडा रे, देखी रूप-सरूप,
जाई कहि मुगधपणइ रे, ए मुझ सूत अनूपो रे. ५४

अरणक चींतवई...

विधि वसि विपरीत देखिनइ रे, हासी करि सविलोक,
नवि जांणि भोला इसिउ रे, करमबंधन फल रोको रे. ५५

अरणक चींतवई...

बहु कालि आवी तिस्यइं रे, तिणि आवासनिं हेठि,
गोखि बिठां अरणकि इसी रे, दीठी जननी द्रेठी^{५७} रे. ५६

अरणक चींतवई...

मुझ विजोगि गहिलीई रे, मात किसो करइ एम,
एह अकारिज मि करिउ रे, कष्टि^{५८} पडी लहुं प्रेमइं रे. ५७

अरणक चींतवई...

रयणचिंतामणि व्रत भलूं रे, हारिउं काचनि काजि,
काया पोष करि इसिउ रे, मलिन करिउ जीव साजि रे. ५८

अरणक चींतवई...

श्रुतसागर - २६

५१

हा! गुरु सीख न मइं वही रे, नवि पालिउ आचार,
दिन गया अकीयारथा रे, करि पछतावु कुमारो रे. ५९

अरणक चीतवइं...

॥ढाल-छट्टी॥ ॥ऊच्छरपणीनी॥

तुरत ऊतरिउ गुखथी^{१९} अरणक, मातनि चरणे लागोजी,
दया लगइं लोचनि जल-भरतउ, मोहनो बंधन भागोजी. ६०
गद-गद वांणी जंपि एणी परि, ते हुं अरणक मायाजी,
तुज ऊदवेग करिउ एतादिनि, हवि मुज करहु पसायाजी. ६१
नेह सलूणे^{२०} नयणे निरखिउ, भद्राइं निज-पुत्तोजी,
आलिगिउ हीयडइ अति-भीडी, जगि उपाहनो तुरतोजी. ६२
ठांमि आविउं चित खिणमि हरखि, बोलि माता प्रेमिंजी,
भलि मिलिउ तुं पुत्र अनोपम, एता दिनि रहिउ केमइंजी. ६३
कही अरणकि तव वात आपणी, भोग-सरूप विचारजी,
फिरि कही माता निसुणउ जाया, आदरउं संयमभारजी. ६४
व्रतथी चूकउ दिन एतालगि, विषय कलणि अविचारइंजी,
विण चारित्रि वच्छ! परिभवि पांमिसि, दुक्ख अधिक संसारइंजी. ६५

॥ढाल॥ ॥वीर वखाणी रांणी चलणाजी ए देसी॥

मात सुणउ अरणक कहिजी, नवि पलि मइं व्रत एह,
तुं कहितउ अणसण ग्रहिउंजी, व्रतभंगि जीविउं सिउं देहि. ६६

मात सुणउ अरणक...(आंकणी)

अग्निपरवेस भलउ जीवनिजी, व्रत नवि खंडयइं जाणि,
विष थकी विषय विरूआ^{२१} कहाजी, ए अरिहंतनी वाणि. ६७

मात सुणउ अरणक...

मातजी जे कहउ ते तिसिउंजी, सीलभंगि हीला साच,
लाज आवि पणि मझ हविजी, मुनि रहितां सुण उवाच. ६८

मात सुणउ अरणक...

५२

मार्च - २०१३

जणु(ण)णी कहि वधिए भलीजी, आवउ हवि मुझ साथि,
सीख लही रमणी तणीजी, जई लीयइ दीख गुरुहाथि. ६९

मात सुणउ अरणक...

सिद्धगिरि चडि अणसण लीयुं रे, ऊच्चरी महाव्रतभार,
पाप आलोयां लागां जिस्यांजी, खामीय जीव सवि-सार. ७०

मात सुणउ अरणक...

सिला तल पुंजी ओधिं करी, सयन करिउ ग्रीषमकालि,
मांखण परि वीथरिउ^{२२} तिस्यइंजी, भनरभोगी सूकमाल. ७१

मात सुणउ अरणक...

ध्यानबलि काल करी अवतरिउजी, सोहमसूर खिणमांहि,
भोगवि पुण्यफल प्रगडांजी, अरणक साध उच्छाहि. ७२

मात सुणउ अरणक...

॥ढाल-८॥ ॥राग-धन्यासी॥

धन-धन अरणक मुनिवर जाणीयइं, साचउ साहसधीरोजी,
ऊन्ह परीसह दुक्कर ऊद्धिरिउ, कर्मखपावा वीरोजी. ७३

धन-धन अरणक...

भद्रा साहुणि अणसण आराधी, पुहती स्वर्गविमानिजी,
तारिउ निज-सूतनि प्रतिबोध दे, सुखी कीधउ सुनिदानइंजी. ७४

धन-धन अरणक...

एणि परि संयम गुणि चित लाईयइं, पालीजि(जी) सुभ सीलोजी,
परीसह सहीइं थिर मनि सर्वदा, जिम पानी जई लीलोजी. ७५

धन-धन अरणक...

श्रीअंचलगच्छि कमलदे(दि)वाकरूं, जंगम जूगपरधानोजी,
श्रीकल्याणसागरसूरीश्वर चिर जयु, दिनि-दिनि अधिकि वानोजी. ७६

धन-धन अरणक...

श्रुतसागर - २६

५३

तस पखि वाचक चतुरशिरोमणी, विवेकशेखरगणिचंदोजी,
तस शिष्य विजयसे(शे)खर एणी परि, कहि अरणकचरित आणंदोजी. ७७

धन-धन अरणक...

भणउ सुणउ चतुरनर भावसिउ, साध तणा गुण रंगइजी,
सफल जंवारउ^३ थाय तेहनउ, पांमइ सुख सही अंगइजी. ७८

धन-धन अरणक...

॥इति श्रीअरणकमुनि रास संपूर्ण॥

शब्दार्थ

सागरचंद रास

१. सहाय, २. प्रगट, ३. रसिक, ४. कमळ, ५. आनंद पामवुं, ६. आश्चर्य,
७. कौतुक, ८. जल्दी, ९. सत्वहीन, १०. चितामां प्रवेशी बळी मरवुं, ११. भाग्य,
१२. विमासण, १३. साथे, १४. स्थान, १५. क्रीडा, रमत, १६. कहेवुं, १७. दाव,
१८. दानादि सुकृत कार्य, १९. समारंभ, आनंदोत्सव, २०. सुंदर स्त्री, २१.
शरणाइ, २२. उत्तम, २३. मोडुं उत्तरी जवुं, २४. सैन्य, २५. टपको, २६. सहन
करे, २७. कलंक, २८. समजाववुं, २९. चूप, खामोश, ३०. बाण, ३१. भाग्यवान,
३२. खराब, ३३. [घात?], ३४. झरुखो, ३५. नठारा, ३६. वच्चे-वच्चे, ३७.
स्मशान, ३८. चिता, ३९. प्रसिद्ध, ४०. प्रचुर [पुण्यप्रचुर], ४१. शत्रु

अरणिकमुनि रास

१. उत्साहपूर्वक, २. दाक्षिण्य, ३. आसक्ति, ४. शरीर, ५. माछली, ६. रोष,
७. उत्साह, ८. खोड, ९. भ्रष्ट [ओसत्रा], १०. ख्याल न रहेवुं,
११. पिचकारी, १२. गौरव, १३. केकारव, १४. शियाळो, १५. घेती, १६. अशुभ,
१७. नजर, दृष्टि, १८. दुःखमां, १९. झरुखो, २०. सुंदर, २१. विरूप, २२.
विस्तार, २३. जन्म, अवतार.

કેટલીક ઐતિહાસિક લઘુ-કૃતિઓનો સાર

હિરેજ દોશી

ઐતિહાસિક કૃતિઓની શોધમાં કેટલીક લઘુ કૃતિઓ મળી આવી, સંપૂર્ણ કૃતિને પ્રકાશિત કરવા માટે સમય ઘણો માંગી લે, પ્રાયઃ આવી લઘુ કૃતિઓમાં નાયકશ્રીઓના ગુણાલેખન, એમની ચારિત્ર-પાલનની સજ્જતા, સ્વાધ્યાય-રૂચિ, તેમજ તત્કાલીન શાસક અને સંઘ ઉપર પડેલા પ્રભાવનું વર્ણન મળી આવતું હોય છે. એ વર્ણનની સાથે-સાથે એમનાં માતા-પિતાનું નામ, જન્મ-સ્થાન, દીક્ષા, પદારોહણ, જેવી કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધ મળી આવતી હોય છે. કૃતિમાં આવી ઐતિહાસિક-નોંધ કૃતિના સાર રૂપે અહીં રજૂ કરી છે.

અક્ષયચંદ્રસૂરિ ભાસ', ગાથા - ૯, કર્તા- અજ્ઞાત.

આ કૃતિ અનુસાર એમના પિતાનું નામ સાહ સહસમલ હતું. આગળની પાંચ ગાથાઓમાં આચાર્ય મહારાજના ગુણોનું વર્ણન મળે છે. વર્ણનમાં મુખ દીકે સુખ ઉપજે, અને ગુણના દરિયા, જ્ઞાને ભરીયા જેવી પ્રાયઃ પ્રચલિત ઉક્તિઓનો કવિએ ઉપયોગ કર્યો છે. રતલામનો સંઘ અક્ષયચંદ્રસૂરિ મ. સા. ને યાતુર્માસ માટે વિનંતી કરે છે. એ વિનંતિને સ્વીકારી આચાર્ય મહારાજ વિ. સં. ૧૭૬૧ નું ચોમાસું રતલામમાં કરે છે. શક્યતા છે, કે આ ભાસની રચના રતલામમાં થઈ હોય...

અક્ષયચંદ્રસૂરિ ભાસ', ગાથા - ૭, અજ્ઞાત.

કૃતિ અનુસાર એમના પિતાનું નામ સાહ સહસમલ્લ અને માતાનું નામ સંપૂરદે હતું. ખંભાતના સોની તિલકસીએ વિ. સં. ૧૭૫૦ના જેઠ સુદ ૧૦ના ખંભાતમાં આચાર્ય અક્ષયચંદ્રસૂરિ મ. સા.ના પદ મહોત્સવનો લાભ લીધો હતો. આ કૃતિમાં પ્રધાનરૂપે ગુણવર્ણન મળે છે.

પાસચંદ્રસૂરિ ભાસ', ગાથા - ૭ કર્તા - મુનિ ખુશાલ.

ભાસમાં જણાવ્યા અનુસાર મરુધરના હમીરપુરમાં રહેતા પોરવાડ જ્ઞાતીય સા. વેલાના પત્ની વિમલાદેની કુખે એમનો જન્મ થયો, સં. ૧૫૪૭માં એમણે સાધુરત્ન પાસે દીક્ષા લીધી, અને સં. ૧૫૬૫ માં એમણે કિયોદ્ધાર કર્યો, દેવની સહાયથી વરસાદ વરસાવી જિનશાસનની પ્રભાવના કરી. (આચાર્ય પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ

શ્રુતસાગર - ૨૬

૫૫

મ. સા.નો જન્મ વિ. સં. ૧૫૩૭ માં થયો હતો. અને સં. ૧૫૬૫ માં એમણે નાગોરમાં ઉપાધ્યાય પદ, અને વિ. સં. ૧૫૮૮માં ભટ્ટારક પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એમણે તંદુલવૈચારિક પયત્રા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, સૂત્રકૃતાંગ, તેમજ જંબૂચરિત્ર પર બાલાવબોધની રચના કરી હતી. એમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૬૧૨ના માગશર મહિનામાં જોધપુરમાં થયો હતો. એમનાથી વિ. સં. ૧૫૭૨માં પાયચંદ મત નીકળ્યો.)

શુભવર્ધનગણિ નિર્વાણ ગીત^૨, ગાથા - ૧૫, કર્તા - અજ્ઞાત.

ગીતમાં જણાવ્યા અનુસાર શુભવર્ધન ગણિને છ વિગઈનો સંપૂર્ણ ત્યાગ હતો, એમના જીવનકાળ દરમ્યાન એમણે બત્રીશ હજાર નવા ગ્રંથોની રચના કરી. એમનો કાળધર્મ વિ. સં. ૧૫૬૬ના ચૈત્ર શુદ્ધિ-૨ ના સોમવારે કુણગિરિ (કુણધેર)માં થયું હતું. નિર્વાણ-ગીતમાં કવિ શુભવર્ધનગણિના કાળ-પ્રસંગે વાતાવરણની ગમ-ગીનીને ૧૨મી ગાથામાં આ રીતે જણાવે છે.

પંથીડા પૂછઈ નગર નિવાસીને, ઇહા હાટડે કાઈ હટતાલ,

શ્રીશુભવર્ધન ગરુઆ-ગુરુ તણઉ, તેહનુ પહુતઉ હો કાલ.

રાજસાગરસૂરિ નિર્વાણમહોત્સવ સજ્જાય^૩, ગાથા-૧૫, કર્તા-રત્નસાગર.

ગુજરાતના સીહપુર(પ્રાયઃ આજનું સિદ્ધપુર) માં રહેતા ઓશવંશીય સા.દેવીદાસના પત્ની કોડાઈની કુખે વિ. સં. ૧૬૩૮ના ફાગણ સુદિ બીજના દિવસે એમનો જન્મ થયો, વિ. સં. ૧૬૫૧માં એમણે દીક્ષા લીધી, વિ. સં. ૧૬૮૬ના જેઠ સુદિ-૧૪ શનિવારે અમદાવાદના મહાવીર સ્વામીના દેરાસરમાં ગચ્છનાયક પદે બિરાજિત થયા, આચાર્ય રાજસાગરસૂરિ મ. સા. ના ઉપદેશથી શેઠ શાંતિદાસે સાતેય ક્ષેત્રમાં ધન વાપરી જિનશાસનની અનેરી પ્રભાવના કરી.

વિ. સં. ૧૭૨૦ના ભાદરવા સુદિ-૭ ના દિવસે અમદાવાદમાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. શેઠ શાંતિદાસના પરિવાર-જનો સહિત અમદાવાદના શ્રીસંઘે આચાર્ય ભગવંતના નિર્વાણ નિમિત્તે આઠ દિવસનો મહોત્સવ કર્યો, આ કૃતિમાં વિ. સં. ૧૬૮૬ના જેઠ મહિનામાં આચાર્ય રાજસાગરસૂરિ મ. સા. ને ગચ્છનાયક પદની સ્થાપનાનો ઉલ્લેખ મળે છે. જ્યારે તિલકસાગરકૃત રાજસાગરસૂરિ રાસમાં આજ સમયે આચાર્ય પદ પ્રાપ્ત થયાની નોંધ મળે છે.*

* જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ પેજ નં. ૫૦, તિલકસાગરકૃત રાજસાગરસૂરિ નિર્વાણરાસ, કાળ-૫, કડી-૩થી૭

૫૬

માર્ચ - ૨૦૧૩

વિશાલસોમસૂરિ ગુરુ-ગુણ ભાસ^૪, ગાથા - ૯, કર્તા - હર્ષવિમલ.

ભાસમાં જણાવ્યા અનુસાર વિશાલસોમસૂરિ સાહ સંતોષીની પત્ની નારંગદેની કુક્ષિએ જન્મ્યાં, વિરાટનગર એમનું જન્મ-સ્થાન, અને સંસારી અવસ્થાનું નામ વીસરામ હતું. વિશાલસોમસૂરિએ બાલ્યવયમાં વિમલસોમસૂરિ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી, વિશુદ્ધ કોટિનું ચારિત્ર પાળ્યું. ઈડરમાં પંડિત વિશાલસોમને આચાર્ય પદ આપવામાં આવ્યું, ઈડરના સાહ સહિસમલ્લે પદ સ્થાપનાનો મહોત્સવ કર્યો.

(વિક્રમ સંવત ૧૭૦૮માં આસો સુદ-૧ના શુક્રવારે જગણા ગામે આચાર્ય વિશાલસોમસૂરિ મ. સા. ની નિશ્રામાં સંઘમાણિક્યવિજયે પોતાના શિષ્ય સુમદ્રમાણિક્ય અને રાજમાણિક્યના પઠન માટે ભગવતીસૂત્રની પ્રત લખી, તેમજ વટપદ્રનગરમાં વિ. સં. ૧૭૪૮માં કાર્તિક વદ-૧૦ને બુધવારે વિશાલસોમસૂરિ મ. સા.ના શિષ્ય પં. સિદ્ધસોમ ગણિના અધ્યયન માટે મુનિ રામવિજયે જ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્રની પ્રત લખી.)

વિજયધર્મસૂરિ ભાસ^૫, ગાથા - ૧૧, કર્તા - મોહન.

ભાસ અનુસાર તેઓશ્રીનો જન્મ મેવાડના રૂપનગરમાં રહેતા ઓશવાલ વંશીય પ્રેમચંદ સુરાણાની પત્ની પાટમદેની કુખે થયો, વિજયધર્મસૂરિ તપાગચ્છમાં વિજયપ્રભસૂરિ મ. સા. ની પરંપરામાં વિજયદયા સૂરિ મ. સા. ની પાટે પધાર્યા, એમણે ભુજના રાજાને પ્રતિબોધ પમાડી, મઘ-માંસાદિ ત્યાગ કરાવી, જિન-ધર્માનુરાગી બનાવ્યો હતો. (ભટ્ટારક વિજયદયાસૂરિએ વિ. સં. ૧૮૦૩ના માગશર સુદ પાંચમના દિવસે ઉદયપુરમાં આચાર્ય પદવી આપી, વિ. સં. ૧૮૦૯માં મારવાડના કાછોલી ગામમાં તેમને ગચ્છનાયક પદે સ્થાપ્યા.)

વિજયાણંદસૂરિ ભાસ^૬, ગાથા - ૯, કર્તા - ઋદ્ધિવિજય.

ભાસ અનુસાર મારવાડમાં આવેલા રોહ ગામમાં વિ. સં. ૧૬૪૨માં પોરવાડ જ્ઞાતીય સા. શ્રીવંતની પત્ની સિણગારદે કે સાંણગારદેની કુક્ષિએ એમનો જન્મ થયો, તેમનું મૂળ નામ કલો હતું, તેમણે વિ. સં. ૧૬૫૧માં માતા-પિતા, ચાર ભાઈ તેમજ ફોઈ-બા સૈજબાઈ સાથે જગદ્ગુરુ આચાર્યશ્રી વિજયહીરસૂરીશ્વરજી મ. સા. દીક્ષા આપી, દીક્ષા બાદ એમનું નામ મુનિ કમલવિજયજી રાખ્યું, અને એમને શ્રી સોમવિજયજી મ. સા.ના શિષ્ય બનાવ્યા.

મુનિ કમલવિજયજીને વિ. સં. ૧૬૭૦માં આચાર્ય વિજયસેનસૂરિએ પંડિત પદ આપ્યું, અને વિ. સં. ૧૬૭૬ના પોષ સુદિ ૧૩ના દિવસે વિજયતિલકસૂરિએ

શ્રુતસાગર - ૨૬

૫૭

સિરોહીમાં આચાર્ય પદ આપી, તેમનું વિજયાણંદ(વિજયાનંદ)સૂરિ નામ પાડવામાં આવ્યું, આચાર્ય મહારાજના પદ મહોત્સવનો લાભ સંઘવી મેઘાજલે લીધો, મહોત્સવમાં સંઘવી મેઘાજલે દરેક ઘરે પીરોજીની પ્રભાવના કરી, ભટ્ટારક વિજયાણંદસૂરિ મહારાજ વિ. સં. ૧૬૧૧ના આષાઢ વદિ ૧ના મંગળવારે પ્રાતઃ કાળે ખંભાતમાં સ્વર્ગવાસી થયાં.

શીલવિજય ગણિ નિર્વાણ ભાસ°, ગાથા - ૧૭, કર્તા - કલ્યાણચંદ.

ઓશવાલ વંશીય નાહર ગોત્રીય સાહ ઉદાના પત્ની ઉછરંગદેની કુખે એમનો જન્મ થયો હતો, ગણિ મેઘવિજયની પ્રેરણાથી વિ. સં. ૧૬૩૬માં શ્રી વિજયહીરસૂરિ મહારાજ પાસે બાળ વયે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું, અને એમને ઉદ્યોતવિજયજીના શિષ્ય બનાવ્યા, દીક્ષા લીધા બાદ આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ મહારાજ પાસે વિશિષ્ટ તપ સાથે યોગ ક્રિયાદિનું આરાધન કર્યું, આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ મહારાજે એમને પંડિત પદ આપ્યું, અનુક્રમે વિહાર કરતા એ મહાપુરુષને આયુષ્યની અવધિનો અણસાર આવી જતાં સકળ જીવ-રાશી સાથે મિથ્યા-દુષ્કૃત કરી, ગુરુભગવંતના શ્રીમુખે અણસણ આદર્યું, અંતે, વીરમપુર નગરમાં વિ. સં. ૧૬૪૬ના ચૈત્ર વદિ - ૬ ના દિવસે એમનું નિર્વાણ થયું,

પ્રત-વિગત

૧. પ્રત નંબર :- ૪૩૭૦૭

પત્રના અંતે શ્રાવિકા રાજી પઠનાર્થે આવો ઉલ્લેખ મળે છે.

૨. પ્રત નંબર :- ૪૪૧૮૫

૩. પ્રત નંબર :- ૫૧૭૪૧

૪. પ્રત નંબર :- ૫૧૦૬૫

૫. પ્રત નંબર :- ૨૯૮૪૦

૬. પ્રત નંબર :- ૨૮૩૯૬

૭. પ્રત નંબર :- ૩૦૬૫૯

भारतीय प्राचीन विद्यापीठों की संस्कृति और चीनी यात्री

डॉ. उत्तमसिंह

प्राचीन भारतीय इतिहास का एक महत्त्वपूर्ण हिस्सा भारत आने वाले चीनी यात्रियों का रहा है। जबसे चीनवालों को बौद्ध धर्म का उपदेश मिला तबसे चीन के यात्री भारतवर्ष की ओर तीर्थयात्रा करने आते रहे। इन यात्रियों में फाहियान, ह्वेनसांग (सुयेनच्वांग) एवं इत्सिंग के नाम प्रमुख हैं। इनके अलावा और भी कई चीनी यात्री समय-समय पर भारत आते रहे हैं। यहाँ प्रमुखरूप से फाहियान, ह्वेनसांग एवं इत्सिंग के यात्रा-विवरण तथा उनके द्वारा वर्णित तत्कालीन परिस्थितियों का उल्लेख किया गया है। फाहियान गुप्तकाल में भारत आया तथा ह्वेनसांग सम्राट् हर्ष के समय में। इनके बाद लगभग तीन सौ वर्षों के अन्तराल में इत्सिंग एवं कुछ अन्य यात्री भी भारत की यात्रा पर आये।

इसमें संदेह नहीं कि धर्म की पिपासा बड़ी प्रबल होती है, वह अर्थ की पिपासा से, 'जिससे प्रेरित होकर आजकल लोग एक देश से दूसरे देश में व्यापार के उद्देश्य से जाते हैं' कहीं प्रबल होती है। जिस समय ये लोग भारत आये उस समय मार्ग अत्यन्त भयावह और अनेक कण्टकों से पूर्ण होते थे। इन दुर्गम मार्गों को पार करना कोई सरल काम नहीं था। वे यहाँ किसी सुख विशेष के लाभ के लिए नहीं आये। उनके अन्तःकरण में तो केवल धर्म का पवित्र भाव था। और इसी पवित्र भावना के बल पर भयावह दुर्गम मार्ग की कठिनाईयों को झेलते हुए यहाँ तक पहुँचे जो अलौलिक और प्रशंसनीय साहस का उदाहरण है। दोनों देशों के बीच मधुर और उदात्त सम्बन्धों को बयाँ करने वाली यह यात्री-कथा जैसी सूचक है वैसी ही यह भारतीय संस्कृति की सात्त्विक और उच्चस्तरीय भूमिका की भी द्योतक है। बौद्ध-धर्मावलम्बी चीन के लिए भगवान बुद्ध का जन्मस्थान 'भारतवर्ष' परम तीर्थ के समान था। चीनी यात्रियों का मानना था कि जब तक भारत में बौद्ध धर्मावलम्बी राजाओं का शासन है तब तक ही उन्हें भारत में अच्छी सुविधाएँ मिलने की संभावना है। इसके बाद हिन्दू धर्मावलम्बी शासकों के राज में शायद उतना सहयोग और सुविधाएँ न मिलें। किन्तु गुप्तकाल में फाहियान जब भारत आया तो उसने महसूस किया कि हिन्दू धर्मावलम्बी राजा भी चीनी यात्रियों को सभी सुख-सुविधाएँ उपलब्ध कराते हैं और आदर-सत्कार भी पहले जैसा ही करते हैं। भारत में तो सर्वधर्म के साधुओं को सर्वकाल में भाव-भरा आदर-सत्कार मिलता रहा है। यहाँ आनेवाले यात्रियों के साथ वर्ण, देश, गोत्र या धर्म सम्बन्धी किसी प्रकार का भेद-भाव कभी नहीं हुआ। यहाँ तो सर्वधर्म समभाव की भावना जन्म-जन्मान्तर से चली आ रही है। यहाँ के वासियों का ध्येय ही 'सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामया' रहा है।

श्रुतसागर - २६

५९

चीनी यात्रियों का ध्येय :

चीनी यात्रियों के प्रमुख ध्येय थे- तथागत भगवान बुद्ध की जन्मस्थली के दर्शन करके पवित्र-पावन होना। भगवान बुद्ध के उपदेश जिस भाषा में संगृहीत थे उस भाषा का अध्ययन करना। बौद्ध ग्रन्थों की प्रतिलिपि तैयार करके तथा मूल ग्रन्थों की पाण्डुलिपियों का संग्रह करके उन ग्रन्थों एवं बौद्ध प्रतिमा आदि जो भी धार्मिक सामग्री मिले उसे अपने साथ लेकर जाना।

इन वस्तुओं का संग्रह करके ले जाने का मूल उद्देश्य इन यात्रियों का अपने देशवासियों के लिए था। इनकी प्रसन्नता तो इस कार्य की सिद्धि में ही समाई हुई थी। परन्तु यह कार्य इतना सरल भी नहीं था। चीन से भारत तक चलकर आना जीवन-मरण का खेल था। धधकते रेतीले रास्ते, भयानक जंगल, पथरीले रास्ते और हिमाच्छादित दुर्गम गिरि-शिखरों को पार करना कोई साधारण काम नहीं था। भयानक जंगलों में बसने वाले हिंसक प्राणियों का सामना करने की हिम्मत और शक्ति जिसमें हो वही महात्मा इस दुर्गम सफर को तय करने का साहस जुटा सकता था। भारत आनेवाले ये चीनी यात्री ऐसे ही महात्मा थे। इनके पुरुषार्थ से संपूर्ण विश्व के इतिहास का वास्तविक गौरव बढ़ा है। ईसा की चौथी से सातवीं सदी के बीच ऐसे अनेक चीनी यात्री हिन्दुस्तान आये। इनमें से कितने ही यात्री इस भव्य साहस में अपने प्राणों की आहूति देकर धर्मवीरों के इतिहास में अपना नाम स्वर्णाक्षरों में अंकित करा चुके हैं। जो प्रमुख विद्वान् भारत पहुँचे उनके विषय में कुछ महत्त्वपूर्ण जानकारियाँ निम्नोक्त हैं :

फाहियान :

ई. सन् ३९९ में छह साथियों के साथ बौद्ध ग्रन्थ विनयपिटक की खोज में फाहियान भारत की यात्रा पर निकला। इसने चीन के चांगगान नामक स्थान से यात्रा आरम्भ की। निरन्तर प्रवास के बाद समुद्री एवं रेगिस्तानी दुर्गम रास्तों को पार करते हुए कठिन यात्रा पूरी कर यह मित्र-मण्डली पेशावर पहुँची। परन्तु यह मित्र-मण्डली प्राकृतिक प्रकोपों से अखण्डित न रह सकी। पेशावर पहुँचने से पहले ही इस दल का एक यात्री बर्फीले तूफान में मारा गया; तीन यात्री वापस चीन लौट गये। फाहियान और उसका एक साथी सहित छह में से सिर्फ ये दो लोग ही भारत तक पहुँचने में सफल हुए। फाहियान भयावह मरुस्थल यात्रा का वर्णन करते हुए लिखता है कि-मरुभूमि में भयंकर राक्षस फिरा करते हैं, गर्म हवा चलती है। वहाँ जाकर, उनसे कोई बचकर नहीं आता! न ऊपर कोई चिड़िया उड़ती है और न नीचे कोई जीव-जन्तु ही दिखाई पड़ता है! आँख उठाकर जिधर

६०

मार्च - २०१३

देखो चारों ओर रेत ही रेत! वीरान और सुनसान भूमि! कहाँ जायें कोई मार्ग नहीं सूझता! बहुत ध्यान देने पर भी कोई मार्ग नहीं मिलता! हाँ मुर्दों की सूखी हड्डियों के अवशेष जरूर दिखाई पड़ते हैं!

फाहियान ने अपने यात्रा विवरण में मथुरा पहुँचकर वहाँ से भारत का वर्णन करने की शुरुआत की है। वह पाटलीपुत्र भी गया। सम्राट अशोक के महल को देखकर वह अत्यन्त चकित हुआ। विदित हो कि सम्राट अशोक ने कलिंग के युद्ध में हुई हिंसा से द्रवित होकर बौद्ध-धर्म अंगीकार कर लिया था। उसने अपने पुत्र महेन्द्र एवं पुत्री संघमित्रा सहित कई विद्वान् भिक्षुओं को बौद्ध-धर्म-दर्शन एवं अहिंसा के प्रचारार्थ लंका, वर्मा तथा चीन सहित कई देशों तक भेजा था। फाहियान ने तत्कालीन परिस्थितियों का जो वर्णन किया है उसके आधार पर गुप्तकालीन लोकस्थिति एवं विविध परम्पराओं का बोध प्राप्त होता है। इन जानकारियों से हमें एक अति समृद्ध, सुखी और नीतिमान भारत का चित्रण मिलता है। मृत्यु-दण्ड की सजा का अभाव, मदिरा एवं अन्य मादक पदार्थों के सेवन का निषेध, गुरुकुलों में बटुकों द्वारा शास्त्र एवं शस्त्र-विद्या का संयुक्त अभ्यास। आज अत्यन्त सभ्य गिने जाने वाले राष्ट्रों के लिए भी अशक्य माने जानेवाले आदर्श भारत ने गुप्तकाल में ही प्रसिद्ध करके दिखा दिये थे। इस हकीकत का फाहियान ने मुक्त कण्ठ से वर्णन किया है। तत्कालीन भारत में अतिथि-सत्कार एवं भारतीय शिक्षा-पद्धती का वर्णन करते हुए फाहियान कहता है :

अहा! भारत में शिक्षा के लिए कितनी सुन्दर व्यवस्था है! गुरु और शिष्यों का सम्बन्ध विश्व-भर के लिए आदर्श है। विद्यार्थी चाहे राजा का लड़का हो अथवा भिखारी का, सबको अध्यापक अपने पुत्र के समान रखता और पढ़ाता है। गुरु उन्हें रात-दिन अपने नियन्त्रण में रखकर उनके जीवन को अत्यन्त उन्नत बना देता है। हमें सब तरह से भारत का अनुकरण करना चाहिए। वह चीन से सर्वथा श्रेष्ठ है। वह अनुकरणीय है और हमारे लिए आदर्श है। जब मैं स्वदेश में था, तब अपने को विनय का पूर्ण ज्ञाता समझता था; किन्तु भारत में आकर मैंने इस विषय में अपने-आप को कोरा अनभिज्ञ पाया। आह! यदि मैं भारत न आता तो, शुद्ध रीति और अपनी अनभिज्ञता दूर करने का अवसर कब पाता।

यद्यपि मुझे आते और जाते, दोनों समय भयंकर लुटेरे-दल का सामना करना पड़ा। और मेरी जान भी खतरे में थी, फिर भी भारत विश्व-भर में दर्शनीय और रहने योग्य स्थान है। यदि जन्मभर मनुष्य अध्ययन करना चाहे, तब भी वहाँ की शिक्षा का पार न पावेगा। वहाँ के विहार, विश्वविद्यालय, ग्रन्थालय, चैत्य आदि देखकर ही अनुभव किये जा सकते हैं। वहाँ का समाज अत्यन्त प्रिय मालूम

होता है। विदेशियों का जितना आदर-सत्कार वहाँ होता है, उतना इस भूखण्ड में शायद ही कहीं होता हो! वहाँ की उर्वर और समतल भूमि, पहाड़ी उपत्यका, वनप्रान्त एवं खेतों में लहलाती फसलों को देखकर आँखें अघाती नहीं। बारी-बारी से सुन्दर ऋतु-परिवर्तन तो वहाँ की अलौकिक ईश्वरीय देन है। भारतवर्ष का वर्णन कहाँ तक करूँ वह तो केवल देखकर ही अनुभव किया जा सकता है।

ह्वेनसांग :

फाहियान से दो सौ वर्ष बाद एक और विख्यात चीनी यात्री भारत आया, जिसका नाम था ह्वेनसांग। यह चीन देश का एक महान् पण्डित था। भारत की यात्रा करना अति कठिन और जीवन को जोखिम में डालने के समान होने के कारण, अपने देश के एक महान् पण्डित की जिन्दगी को जोखिम में डाला जाये यह चीन के सम्राट् को बिल्कुल मान्य नहीं था। इसलिए ह्वेनसांग को चीन छोड़कर जाने की आज्ञा सम्राट् ने नहीं दी। लेकिन ह्वेनसांग की भारत यात्रा करने की लालसा अदम्य और अडिग थी। अतः २९ वर्ष की आयु में ई. सन् ६२९ में एक रात को उसने चोरी-छुपे अपना घर छोड़ दिया। चौकीदारों से नजर बचाकर ह्वेनसांग ने चीन की सरहद को पार किया। तीन हजार मील का दुर्गम प्रवास करके ई. सन् ६३० में वह गांधार होते हुए काशमीर पहुँच गया। वहाँ उसका खूब आदर-सत्कार किया गया। काशमीर में दो वर्ष रहकर उसने संस्कृत एवं संस्कृत के ग्रन्थों का गहन अध्ययन किया। वहाँ से ह्वेनसांग भगवान बुद्ध की जन्मभूमि के दर्शन करने हेतु निकला। सम्राट् हर्ष की राजधानी में उसका जोरदार स्वागत किया गया।

कन्नौज में कुछ समय रहने के बाद वह नालन्दा विद्यापीठ में अध्ययन करने हेतु पहुँचा। नालन्दा उस समय अपनी उन्नति के चरम शिखर पर था। सभी दिशाओं में इसकी कीर्ति-पताका फहरा रही थी। सम्पूर्ण सभ्य समाज में से यहाँ विद्योपार्जन हेतु विद्यार्थी आते थे। शीलभद्र नामक एक प्रखर बुद्धिशाली बहुश्रुत महा पण्डित उस समय इस विद्यापीठ का कुलपति था। नालन्दा में भी ह्वेनसांग का जोरदार स्वागत किया गया। यहाँ उसने विद्योपासना एवं बौद्ध ग्रन्थों की प्रतिलिपि करने में पाँच वर्षों तक अथक परिश्रम किया। इस पञ्चवर्षीय समयान्तराल में ह्वेनसांग की कीर्ति भारत में इतनी फैली की सम्राट् हर्ष ने उसे अपनी राज्य-सभा में आने हेतु अनेकबार आमन्त्रण भेजा।

भारतवर्ष की प्रशंसा करते हुए ह्वेनसांग कहता है-यहाँ की सभी बातों से मैं मुग्ध हो उठा हूँ। यहाँ की सन्तान पितृभक्त होती है, माता-पिता पुत्र-वत्सल

होते हैं। गुरु-शिष्यों में अनन्य प्रेम और भक्ति का भाव रहता है। प्रजा राजभक्त होती है। राजा प्रजा की भलाई के लिए कट-मरने को तैयार रहता है। राजा-प्रजा सभी में विद्या के प्रति बड़ी अभिरुचि रहती है, कभी कोई राजा सैकड़ों पीढ़ें तैयार कराके अध्यापकों को निमन्त्रित करता है तो कभी कोई राजा राज्य-भर में चैत्य बनवाकर बुद्धिमानों के मन को धर्म की ओर आकृष्ट करता है। उपासना एवं अध्ययन के लिए संघाराम बनाये जाते हैं। किसान अपने खेतों में और व्यापारी अपने जल-पोत अथवा बजड़े (बेड़े) पर मधुर राग आलापते रहते हैं। कोई भी कष्ट का अनुभव नहीं करता। पेट की चिन्ता यहाँ किसी को नहीं रहती। भारत में अन्न-धन की कमी नहीं है। अतिथि-सत्कार सभी जगह एक समान है। यहाँ के लोग हाथी की पूजा करते हैं। राजा तक हाथी का सम्मान करता है। कहीं-कहीं मुर्गे की पूजा भी होती है।

इत्सिंग :

भारत आनेवाले यात्रियों में इत्सिंग का नाम भी प्रख्यात है। बचपन से ही उसे बौद्धधर्म के अध्ययन के प्रति लालसा थी। इसी ज्ञानपिपासा की पूर्ति हेतु वह समुद्री-यात्रा करके जावा-सुमात्रा के रास्ते ई. सन् ६७३ के दरम्यान ताम्रलिप्ति बंदरगाह होते हुए भारत पहुँचा।

पन्द्रह वर्षों तक उसने भारत के विभिन्न स्थलों पर अध्ययन किया। दस वर्ष तो उसने नालन्दा विद्यापीठ में रहकर निरन्तर अध्ययन-अध्यापन कार्य किया। साथ ही महत्त्वपूर्ण संस्कृत ग्रन्थों की प्रतिलिपियाँ भी तैयार कीं। ह्वेनसांग-जैसी प्रखर बुद्धि एवं प्रतिभा तो इसके पास नहीं थी लेकिन कठिन परिश्रम करके यह अपने साथ भारत से अनेकों अमूल्य ग्रन्थ और महत्त्वपूर्ण सामग्री लेकर गया। भारतवासियों की सामाजिक परम्परा से सम्बन्धित अनेकविध बातों का उसने वर्णन किया है। शिष्टाचार और अतिथि-सत्कार में उसने भारतवासियों को चीन से आगे बताया है। कुशीनगर, काशी आदि अनेकों तीर्थस्थलों की यात्रा करते हुए वह समुद्री रास्ते से वापस चीन लौट गया। स्वदेश पहुँचने पर स्वयं चीन की साम्राज्ञी 'चोउ-की-वू-होऊ' ने अपने हाथों से उसका स्वागत किया था।

इत्सिंग के निर्विघ्न और शान्तिपूर्वक स्वदेश लौट आने तथा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों की प्रतिलिपियों के संग्रह को देखकर सब में अपार आनन्द था। देश के कोने-कोने से लोग उसके दर्शन करने आये थे। वहाँ के लोग उसके दर्शन करके अपने को धन्य समझते थे। भिक्षु-वृन्द तो अतीव आनन्दित हो उठे थे। स्वदेश का एक व्यक्ति, जिसने लगातार २०-२५ वर्षों तक स्वजनों से दूर रहते हुए जान पर

खेलकर कष्टप्रद यात्रा करके देश का नाम रोशन किया। विश्व-विख्यात नालन्दा विश्वविद्यालय में अध्ययन करके अगाध पाण्डित्य प्राप्त किया हो, जो भारत के पवित्र बौद्ध-तीर्थों के दर्शन करके पतित-पावन हो चुका हो, जिसने अपने पाण्डित्य को भी अपने देश की सेवा में अर्पित कर दिया हो, वह भला देश की आँखों में क्यों न बसे! देश उसकी चरण-रज को मस्तक पर लगाकर कृत-कृत्य क्यों न हो!

इन यात्रियों ने भारत की तत्कालीन शिक्षण-प्रणाली एवं विद्या-विद्धारों, गुरुकुलों आदि के विषय में अनेकविध महत्त्वपूर्ण जानकारियाँ अपने यात्रा विवरणों में लिखी हैं। इन तथ्यों के आधार पर तत्कालीन भारतीय शिक्षण-पद्धति, अतिथि-सत्कार एवं न्याय-व्यवस्था के अखण्ड प्रवाह का ज्ञान प्राप्त होता है। सात वर्ष की उम्र में विद्यार्थी आश्रम या मठ में गुरु के पास विद्याभ्यास हेतु जाता था। आश्रम के छोटे-बड़े सभी काम वह स्वयं करके गुरु के निकट रहकर गुरुमुख से ज्ञान प्राप्त करता था। इन संस्थाओं में सभी जाति एवं धर्म के विद्यार्थियों को अमीर-गरीब का भेद किये बिना प्रवेश दिया जाता था।

इन संस्थाओं में विद्यार्थियों को शब्द (व्याकरण-साहित्य), शिल्प (हुनर-उद्योग), चिकित्सा (रोगोपचार-विधि), हेतु-विद्या (न्यायशास्त्र) तथा अध्यात्म-विद्या (धर्म एवं तत्त्वज्ञान) से सम्बन्धित शास्त्रों का गहन अभ्यास कराया जाता था। तीस वर्ष की उम्र तक अध्ययन-कार्य चलता था। तत्कालीन विद्वान् अध्यापकों के अध्यापन-कौशल एवं पाण्डित्य का ह्वेनसांग ने खूब बखान किया है। छोटे-छोटे आश्रमों, गुरुकुलों एवं मठों के अलावा आज हम जिन्हें विश्वविद्यालयों की तरह जानते हैं वैसी ही अनेकों ख्याति-प्राप्त संस्थाएँ उस समय विदेशों तक प्रसिद्ध थीं। उनमें से कई संस्थाएँ तो अलग-अलग प्रकार की प्रमुख विद्याओं के विशेष अध्ययन हेतु प्रसिद्ध थीं। उदाहरण स्वरूप तक्षशिला विद्यापीठ चिकित्सकीय-अध्ययन हेतु, उज्जयिनी विद्यापीठ ज्योतिष-शास्त्रीय अध्ययन हेतु, बलभी विद्यापीठ जैन-धर्म-दर्शन के अध्ययन हेतु, काशी विद्यापीठ वेद-वेदांग के अध्ययन हेतु तथा नालन्दा विद्यापीठ महायानीय बौद्ध सम्प्रदाय के अध्ययन हेतु विशेषरूप से प्रसिद्ध थे। इन विद्यापीठों में विभिन्न देशों के हजारों विद्यार्थी एक-साथ अध्ययन करते थे।

तत्कालीन भारतवर्ष ने विद्योपासना में कैसी अद्भुत प्रगति की थी इसका अनुमान इन विद्यापीठों की अध्यापनशैली एवं यहाँ के वैशिष्ट्य वर्णन से लगाया जा सकता है, जो निम्नवत है :

तक्षशिला विद्यापीठ :

संसार के सबसे प्राचीन विद्यापीठों में जिसकी गणना सर्व प्रथम होती है, ऐसी मात्र भारत की ही नहीं बल्कि एशिया की प्रमुख विद्यादायिनी संस्था भारत-भूमि पर रावलपिण्डी नामक प्रदेश में विकसित हुई। ऋषि दौम्य, चाणक्य, पाणिनी और नागार्जुन जैसे भारत के समर्थ पण्डित इस संस्था के चमकते हुए सितारे थे; जिनकी यशोपताका आज भी उनके द्वारा विरचित ग्रन्थों के माध्यम से संपूर्ण विश्व को ज्ञान-विज्ञान द्वारा प्रकाशित कर रही है।

बौद्ध-धर्म के उदय से पहले यह वैदिक साहित्य के अध्ययन-अध्यापन का प्रमुख केन्द्र था। इसके बाद बौद्ध धर्म-दर्शन, चिकित्सा-शास्त्र एवं तत्त्वज्ञान के अध्ययन हेतु इसका नाम अग्रगण्य संस्थाओं में सबसे पहले गिना जाने लगा। कनिष्क के समय में इसकी ख्याति अपनी चरम सीमा पर थी। युद्ध-कौशल विषयक विशिष्ट प्रशिक्षण प्रदान करने के लिए भी इस विद्यापीठ की प्रसिद्धि चारों ओर फैली हुई थी। यहाँ गरीब छात्रों तथा राजकुंवरों में किसी प्रकार का भेदभाव नहीं किया जाता था। दोनों ही वर्गों के छात्र बिना किसी भेद-भाव के एक-साथ बैठकर समान शिक्षा ग्रहण करते थे।

सिकन्दर भारत से वापस लौटते समय इस विद्यापीठ में से कई विद्वान् अध्यापकों को अपने साथ लेकर गया था। संसार के दूसरे किसी भी विद्यापीठ ने नहीं भोगा हो ऐसा लगभग बारह सैका तक यशस्वी और दीर्घ आयुष्यकाल तक इसका अस्तित्व रहा। ई. सन् ५०० के आस-पास तोरमाओं के जंगली हूण टोलाओं के हाथों इस विश्व प्रसिद्ध विद्यापीठ का नाश हुआ।

नालन्दा विद्यापीठ :

ह्वेनसांग ने इस विद्यापीठ का वर्णन करते हुए लिखा है कि पहले यहाँ एक सुन्दर उपवन था। पाँचसौ व्यापारियों ने उसे खरीदकर भगवान् बुद्ध के लिए भेंट स्वरूप अर्पित किया। भगवान् ने वहाँ रहकर धर्मोपदेश दिया। हूणों के द्वारा तक्षशिला का विध्वंस होने के बाद नालन्दा विद्यापीठ का महत्त्व और भी बढ़ गया। सातवीं सदी में तो भारत के अग्रगण्य विद्यापीठों में इसकी कीर्ति सर्वत्र फैल गई।

पटना से कुछ दूर गंगा नदी के किनारे रमणीय स्थल पर यह विद्याविहार स्थापित था। प्रातःकाल के धूमस में घिरा हुआ नालन्दा विद्यापीठ अतीव मनोहर दिखाई पड़ता था। यहाँ के स्तूप, विहार और मन्दिरों के निर्माण में कुशल नगर रचना की कला का स्पष्ट चित्र दिखाई पड़ता है। यहाँ के भवनों का निर्माण-कार्य अत्यन्त मजबूत किस्म का था। गगनचुम्बी वेधशाला, विशाल परकोटा, भव्य

विद्या-विहार, विद्या-विहार के अन्दर आठ बड़े-बड़े सभागार और सौ व्याख्यान-खण्डों का वर्णन करते हुए ह्वेनसांग जैसे थकता ही नहीं। यहाँ के विशाल और कलात्मक प्रवेशद्वारों, श्रेष्ठतम कारीगरी वाले स्तम्भों और मनोहर छत्रों को देखकर हर कोई चकित रह जाता था। यहाँ के हरे-भरे उपवनों तथा लाल कनक के फूलों से सुशोभित जलाशयों का वर्णन ह्वेनसांग ने दिल खोलकर किया है। ईसा की पाँचवीं सदी में स्थापित यह विद्यापीठ विश्व के अग्रगण्य विद्यापीठों में से एक था। इसकी स्थापना से लेकर विध्वंस-काल तक सात-सात सदियों तक इसकी कीर्तिपताका सम्पूर्ण विश्व में फहराती रही।

भारतीय राजा महाराजाओं ने इसे स्थापित करने एवं समृद्ध बनाने में खूब दिलचस्पी दिखाई। तिबेट, चीन, जावा, सुमात्रा, सिलोन (श्रीलंका) आदि देशों से यहाँ अध्ययन हेतु आनेवाले विद्यार्थियों की एक लम्बी कतार थी। अतः उपरोक्त साक्ष्यों के आधार पर सिद्ध होता है कि जिस प्रकार आज भारतीय विद्यार्थी विदेश में अध्ययन हेतु जाते हैं, उसी प्रकार किसी समय विदेशी छात्र भी विविध विषयों के अध्ययन हेतु हिन्दुस्तान के इन विद्यापीठों में आया करते थे। ह्वेनसांग जैसे चीनी पण्डित ने नालन्दा में लम्बे समय तक रहकर हिन्दू धर्म-दर्शन, वेद-वेदांग एवं बौद्ध धर्मग्रन्थों का अध्ययन किया। यहाँ का अध्ययन-अध्यापन श्रेष्ठ कोटि का था। उच्च विद्या के अध्ययन हेतु इससे बढ़कर और कोई संस्था पूरे विश्व में नहीं थी। यहाँ के ग्रन्थागार अतीव विशाल और अध्ययन-सामग्री से परिपूर्ण थे। तीन विशाल भवनों में ग्रन्थों को सुव्यवस्थित तरीके से रखा गया था। इन भवनों के नाम थे-रत्नोदधि, रत्नसागर और रत्नरञ्जक। इनमें से पहला भण्डार ही नौ मञ्जिला था। इसीसे अनुमान लगाया जा सकता है कि यहाँ विद्यार्थियों के अध्ययन-अध्यापन हेतु कितनी ग्रन्थराशी संगृहीत रही होगी।

नालन्दा विद्यापीठ जिस प्रकार धर्म और दर्शन, व्याकरण और व्युत्पत्तिशास्त्र, तर्कशास्त्र और साहित्य के अध्ययन का मुख्य केन्द्र था उसी प्रकार शिल्प-स्थापत्य एवं अन्य शिक्षण-कलाओं में भी उसका प्रमुख स्थान था। यहाँ प्रत्येक विषय के अनेकानेक मूर्धन्य पण्डितगण निवास करते थे। यहाँ दस हजार विद्यार्थी और पन्द्रहसौ अध्यापक रहते थे। आज समग्र विश्व में शायद ही कोई ऐसा विश्वविद्यालय होगा जहाँ पन्द्रहसौ अध्यापक हों। सभी छात्रों तथा अध्यापकों के आवास एवं भोजन आदि की सम्पूर्ण सुख-सुविधाएँ विद्यापीठ द्वारा उपलब्ध कराई जाती थीं। खर्च की पूर्ति हेतु सौ गाँव जागीर के रूप में विद्यापीठ को दान में दिये गये थे। भारतीय राजा-महाराजा भी समय-समय पर विद्यापीठ के लिए पुष्कल दान देते थे। यहाँ महायानीय बौद्ध-धर्म के अध्ययन हेतु विशेष अनुकूलता

थी। ब्राह्मण-धर्म एवं दर्शन के अलावा साहित्य, व्याकरण और कला का भी उच्चस्तरीय अध्ययन कराया जाता था।

ह्वेनसांग इस विद्यापीठ का वर्णन करते हुए कहता है कि-जहाँ स्थापत्य का यह महान् प्रासाद स्थित है वहाँ का प्राकृतिक वातावरण भी उसकी शोभा में चारचाँद लगा देता है। जमीन पर कई सरोवर हैं; जिनमें नीलोत्पल विपुल मात्रा में हैं। इनके सुन्दर नीले रंग के साथ कनक-पुष्प भी चारों ओर गहरा लाल रंग विखेरते हैं। आम्रकुञ्जों की घनी छाया जमीन पर चारों ओर फैली हुई है। यहाँ के आचार्य ज्ञान-ध्यान-विज्ञान-कला-साहित्य के मूर्धन्य विद्वान् हैं। यहाँ के प्रवेशद्वारों पर कुशल द्वारपाल नियुक्त किये जाते हैं जो विद्यापीठ में प्रवेशार्थ आने वाले छात्रों का साक्षात्कार लेकर, उनकी योग्यता को परखकर ही अन्दर जाने देते हैं। भारत में स्थित इन विद्यापीठों, गुरुकुलों, आचार्यों एवं ग्रन्थागारों को देखकर मेरा मन मुदित हो गया। वाकई भारतवर्ष जगद्गुरु है।

कालान्तर में नालान्दा की बढ़ती हुई ख्याति ही उसके विध्वंस का कारण बन गई। एक आततायी शासक ने पूर्वाग्रह से प्रसित हो कर इस दैदीप्यमान ज्ञानदीप को सदाँ-सदाँ के लिए बुझा दिया!

नालान्दा के इस सम्पूर्ण स्वाभाविक और मानव-निर्मित सौन्दर्य में से सिवाय खण्डहरों के अब कुछ भी नहीं बचा है। यत्र-तत्र मिट्टी के ऊँचे-ऊँचे ढेर दिखाई देते हैं; खण्डित पत्थरों की प्रतिमाएँ कोस-कोस तक बिखरी हुई मिलती हैं। पुरातत्त्वविद् अपने फावड़े और कुदाल लेकर वहाँ कुछ खोज निकालने में व्यस्त हैं। एक आततायी शासक बख्तियार खिलजी ने आक्रमण कर इस अद्भुत ज्ञानसागर को नेस्तनाबूत कर दिया। यहाँ के ग्रन्थालयों में आग लगा दी गई। जिसमें हजारों-लाखों महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ जलकर राख हो गये। वर्षों तक यहाँ के ग्रन्थालयों से धुआँ निकलता हुआ देखा गया! और इस प्रकार हमारे ऋषि-महर्षियों द्वारा निर्मित अमूल्य धरोहर नष्ट हो गई। इस धरोहर में से जो कुछ भी अंश स्वरूप बचा है उसे आज हमारे श्रेष्ठी एवं श्रुतसेवी संस्थाएँ संगृहीत कर बचाने के उपक्रम में लगे हुए हैं।

विक्रमशिला विद्यापीठ :

ह्वेनसांग के भारत से विदा होने के लगभग दो सौ वर्षों के बाद ईस्वीसन् की नौवीं सदी में, भागलपुर जिले में गंगा नदी के किनारे विक्रमशिला नामक एक और विद्यादात्री संस्था का जन्म हुआ। तिब्बत से असंख्य छात्र इस विद्यापीठ में अध्ययनार्थ आते थे। इस संख्या के बढ़ते हुए प्रमाण का अनुमान इसी से लगाया

श्रुतसागर - २६

६७

जा संकता है कि विक्रमशिला का एक छात्रावास तो 'तिवेट भवन' के नाम से ही जाना जाता था। आठ हजार विद्यार्थी एक-साथ बैठ सकें ऐसा विशाल सभागार इस संस्था का गौरव था।

नालन्दा की तरह ही इसके चारों ओर एक बड़ा परकोटा था; जिसके छह प्रवेशद्वार थे। इन सभी प्रवेशद्वारों पर एक-एक विद्वान् आचार्य की देख-रेख रहती थी। ये छह आचार्य और विद्यापीठ के प्रधान आचार्य मिलकर कुल सात समर्थ-पण्डित विक्रमशिला का प्रशासन संभालते थे। यहाँ भी नालन्दा जैसी ही प्रवेश प्रक्रिया थी।

वलभी विद्यापीठ :

नाशिक होते हुए मालवा जाते समय ह्वेनसांग ने सौराष्ट्र में हर्ष के जमाई मैत्रकवंशीय ध्रुवसेन की राजधानी वलभी में प्रवेश किया। ध्रुवसेन ने भी सम्राट अशोक की तरह बौद्ध-धर्म स्वीकार किया था। हर्ष की पञ्चदशीय परिषद् की तरह वलभी में भी एक बड़ा मेला भरता था। उस मेले में विद्वान् पण्डितों को खुले हाथों दान दिया जाता था। ह्वेनसांग के एक शिष्य ह्वुई-ली ने उस समय के गुजरात की समृद्धि का वर्णन करते हुए लिखा है कि-इस राज्य में दूर-दूर के मुलकों से आकर बसी हुई बजारों की पोलें (बस्तियाँ) मीलों तक फैली हुई दिखाई पड़ती हैं; जिनके पास अथाह सोना जवाहरात है। पच्चीस लाख तोला सोना-चाँदी से भी अधिक धन जिनके पास है, ऐसे अनेकों कुटुम्ब-परिवार यहाँ निवास करते हैं।

वलभी में भी नालन्दा जैसी ही उच्च शिक्षण व्यवस्था थी। यहाँ जैन-धर्म-दर्शन एवं न्याय-विद्या का विशेष अध्ययन कराया जाता था।

काँची विद्यापीठ :

जिस प्रकार तक्षशिला और नालन्दा उत्तर भारत के विद्यास्तम्भ थे उसी प्रकार काँची विद्यापीठ दक्षिण भारत का महत्त्वपूर्ण शिक्षण संस्थान था। 'दक्षिण भारत का नालन्दा' के नाम से इस विद्यापीठ की ख्याति चारों ओर फैली हुई थी। नालन्दा के साथ यहाँ के अध्यापकों एवं छात्रों का गहरा सम्बन्ध था। शिल्प-शास्त्र और स्थापत्य में इसका अनन्य स्थान था। पल्लव राजाओं ने इस विद्यापीठ को खुले हाथों दान दिया। सुप्रसिद्ध नैयायिक वात्स्यायन और समर्थ पण्डित बौद्धन्याय-विशारद दिङ्गनाग जैसे आचार्यों ने इसकी कीर्ति में चार-चाँद लगा दिये।

इन विद्यापीठों की संस्कृति एवं अध्ययन-अध्यापन व्यवस्था से आकर्षित होकर असंख्य विदेशी विद्यार्थी यहाँ अध्ययनार्थ आते थे। उसी कडी में चीनी

विद्यार्थियों का भी आगमन हुआ, जिन्होंने अपने यात्रा विवरण की कहानियाँ यत्र-तत्र लिखी हैं। उन्हीं वृत्तान्तों को आधार बनाकर मैंने यहाँ यत्किञ्चित् प्रस्तुत करने का प्रयास किया है। आशा है गवेषकों को पसन्द आयेगा।

नालन्दा, तक्षशिला, वलभी, विक्रमशिला आदि प्राचीन विद्याविहारों की ग्रन्थरक्षण परम्परा को जीवित रखने हेतु हिंदुस्तान में आज भी अनेकों ग्रन्थ-मण्डार सक्रिय भूमिका निभा रहे हैं। इसी तरह का एक छोटासा प्रयास अहमदाबाद एवं गांधीनगर के मध्य श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोबा स्थित आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर कर रहा है। इस ज्ञानमंदिर में राष्ट्रसंत आचार्य श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी महाराज की पावन प्रेरणा से लगभग दो लाख प्राचीन पाण्डुलिपि ग्रन्थों का संग्रह है। संभवतः आज यह हिंदुस्तान का सबसे बड़ा ग्रन्थागार है। यहाँ हस्तलिखित ग्रन्थों को विशेष रूप से जर्मन स्टील एवं सागवान की लकड़ी से निर्मित अलमारियों में रखा गया है। इन अलमारियों की ख्रासियत यह है कि इनमें रखे हुए ग्रन्थों में वर्षात के मौसम में लेशमात्र भी भेज नहीं आ सकती, दीमक एवं सिल्वर-फिश जैसे कीटाणु भी प्रवेश नहीं कर सकते हैं, यहाँ-तक कि अग्नि अथवा जल के प्रकोप से भी ग्रन्थों को सुरक्षित रखा जा सकता है। यहाँ ग्रन्थरक्षण हेतु पारम्परिक एवं वैज्ञानिक संसाधनों का उपयोग किया गया है। इस ज्ञानमंदिर की ख्याति आज चारों ओर फैल रही है। इसकी प्रमुख विशेषता यह है कि यहाँ आनेवाले शोधार्थियों को कुछ ही समय में बिना किसी भेद-भाव के आवश्यक सामग्री उपलब्ध करा दी जाती है। यही कारण है कि आज यहाँ देश-विदेश से आनेवाले शोधार्थियों की संख्या में दिनों-दिन वृद्धि हो रही है। प्राचीन विद्याविहारों की उस दैदीप्यमान गौरवमयी परम्परा को यहाँ जीवित रखने का प्रयास किया जा रहा है, जो सराहनीय है।

संदर्भ-ग्रन्थ :

१. दक्षिण-पथ, लेखक- श्री जयकान्त मिश्र, साधना कार्यालय आगरा से प्रकाशित।
२. फाहियान का भारत दर्शन, लेखक- दामोदरलाल गर्ग, आदर्शनगर जयपुर से प्रकाशित।
३. सुंगयुन का यात्रा-विवरण, अनुवादक- जगन्मोहन वर्मा, काशी नागरीप्रचारिणी सभा से प्रकाशित।
४. फाहियान और ह्वेनसांग की भारत यात्रा, लेखक- ब्रजमोहनलाल वर्मा, हिंदी ग्रन्थ प्रसारक समिति छिंदवाडा से प्रकाशित।
५. बौद्धधर्म के २५०० वर्ष का इतिहास, संपादक- पी.वी. बापट, पब्लिकेशन डिवीजन दिल्ली से प्रकाशित।

સંગ્રહાલયના બે ચોવીશી પટનો પરિચય

હિરેજ દોશી

જૈન કલામાં પ્રાય તીર્થંકર ભગવંતોની પ્રતિમા સર્વાધિક પ્રાપ્ત થાય છે. તીર્થંકર ભગવંતોના નિર્વાણ બાદ કેટલોક સમય એમનું સ્મરણ યથાવત્ બની રહ્યું, એમની સ્મૃત્તિને ચિરંજીવ બનાવવાના હેતુથી તીર્થંકર ભગવંતોની પ્રતિમાઓનું સ્થાપન થયું, તત્કાલીન શાસકોના પ્રભાવ હેઠળ તીર્થંકર ભગવંતની પ્રતિમાઓમાંના નિર્માણમાં ઘણા ફેરફારો જોવા મળે છે, તીર્થંકર ભગવંત સદૈવ ધ્યાનાવસ્થામાં હોવાથી એમની પ્રતિમા ૧. ખડ્ગાસન (કાયોત્સર્ગ) ૨. પદ્માસન આમ બે આસનોમાં જોવા મળે છે. કાલાંતરે જિન-પ્રતિમાઓમાં દ્વિતીર્થિ, ત્રિ-તીર્થિ, ચતુર્વિંશતિ જિન-પટ વિગેરે વૈવિધ્ય મળતું રહ્યું. લગભગ દસમી સદીમાં ચોવીશી પટો નિર્માણ પામ્યા, ચોવીશી પટ્ટો શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક અને દ્વિગંબર એમ બંને પરંપરામાં મળી આવે છે, દ્વિગંબર પરંપરામાં પણ ચોવીશી પટ્ટોમાં ઘણાં પ્રકારનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. આ ચોવીશ તીર્થંકર-પ્રતિમાઓમાં સામાન્યથી અષ્ટપ્રાતિહાર્ય, લાંછન, અને યક્ષ-યક્ષીનું અંકન પણ પ્રાપ્ત થતું રહ્યું, નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એમ કુલ ચાર નિક્ષેપે સમસ્ત લોકને પાવન કરતા તીર્થંકર ભગવંતોના અભિનવ સ્વરૂપની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે. અને તીર્થંકર ભગવંતોના વિવિધ સ્વરૂપોની પૂજા-અર્ચના વિગેરેની પરંપરા પણ અનવચ્છિન્ન રૂપે મળી આવે છે.

ચોવીશી પટ* નંબર - ૧

પ્રસ્તુત ચોવીશીમાં તીર્થંકર ભગવંતોના બાળ સ્વરૂપનું અંકન છે. વિ. સં. ૧૨મી સદીના આ શિલ્પમાં વર્તમાન ચોવીશીના તીર્થંકર ભગવંતની માતા એના બાળ સ્વરૂપ પરમાત્માને ખોળામાં લઈને બેઠાં છે, પહેલી લાઈનમાં પ્રથમ તીર્થંકર, બીજી લાઈનમાં ત્રણ તીર્થંકર, ત્રીજી લાઈનમાં પાંચ તીર્થંકર, ચોથી લાઈનમાં સાત તીર્થંકર, અને પાંચમી લાઈનમાં આઠ તીર્થંકર બિરાજમાન છે, પાંચમી લાઈનના મધ્યભાગમાં મંગલ-કુંભનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. તોરણ અને થાંભલી-યુક્ત દેરીમાં દરેક માતા બિરાજમાન છે, દરેક લાઈનના આરંભ અને અંતે ચામર-ધારી પરિચારકો જણાય છે. માતા અર્ધપદ્માસનમાં બિરાજમાન છે, દરેકની નીચે માતાના નામો લખ્યાં છે. પ્રસ્તુત ચોવીશીમાં લેખ વિગેરે કોઈ સાધન પ્રાપ્ત થતું નથી.

* ટાઈટલ પેજ નં. ૧

ચોવીશી પટ* નંબર - ૨

પ્રસ્તુત પટમાં ચોવીશ દેરી બનાવી ચોવીશ તીર્થંકર ભગવંતોની પ્રતિષ્ઠા કરેલ છે. દરેક દેરીમાં ઉપરના ભાગે તીર્થંકર ભગવંતનું નામ અને ત્યારબાદ ક્રમાંકનું આલેખન થયું છે. દેરીની નીચેના ભાગે લાભ લેનાર વ્યક્તિનું નામ આલેખેલ છે, પટમાં ઉપરના ભાગે શિખરની આકૃતિ ઉપર ફરકતી ધજા જણાય છે, યથાશક્તિ એક-એક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર રીતે જિનાલય બંધાવ્યા સરખો લાભ મેળવી શકે એ ઉદ્દેશથી જ આ પ્રકારના ચોવીશી પટોનું નિર્માણ સંભવે છે. આ પટ ભરાવનાર તરીકે ઉલ્લેખિત ચોવીશ વ્યક્તિઓ નામાનુસાર સ્ત્રી, તેમજ પ્રાયઃ એક જ પરિવાર-કુટુંબના સભ્ય હોવાની શક્યતા વધુ છે, પ્રસ્તુત લેખમાં આ પટ ભરાવનાર વ્યક્તિઓનો નામોલ્લેખ આપેલ છે. લેખમાં નામ આગળ આપેલ ક્રમાંક દેરી નંબર અને તીર્થંકર ભગવંતના ક્રમને જણાવે છે.

૨. ચોવીશી પટ લેખ

૧. તેજલદેવી, ૨. બિલ્હણદેવી, ૩. પૂની, ૪. ચાહણદેવી, ૫. ખેતલદેવી, ૬. માલ્હણી, ૭. વીલ્હ, ૮. અમીદે, ૯. કૂંરદેવી, ૧૦. માલ્હણદેવી, ૧૧. મીલણદેવી, ૧૨. ગુરદેવી, ૧૩. પૂનિણિ, ૧૪. સર્હાજ, ૧૫. કીલ્હૂ, ૧૬. કીલ્હણદે, ૧૭. મૂંજી, ૧૮. પૂજી, ૧૯. સુહવદે, ૨૦. પૂજી, ૨૧. બાલી, ૨૨. વીલ્હૂદેવી, ૨૩. રાજલદેવી, ૨૪. જાલ્હદેવી

સ્થાનાંગસૂત્રની સાક્ષીએ રોગોત્પત્તિના નવ કારણો

૧. અત્યાસન :- એક આસને લાંબો સમય બેસવાથી.
૨. અત્યાશન :- વધુ ભોજન કરવાથી, કે અપથ્યનું સેવન કરવાથી.
૩. અતિનિદ્રા :- વધારે પડતું સૂવાથી.
૪. અતિ જાગરણ :- વધારે મોડે સૂધી જાગવાથી.
૫. ઉચ્ચાર નિરોધ :- મળ(ઝાડો) રોકી રાખવાથી.
૬. પ્રશ્રવણ નિરોધ :- પેશાબ રોકી રાખવાથી.
૭. ગમન :- નિરંતર ચાલવાથી.
૮. ભોજન પ્રતિકુલતા :- પ્રતિકુળ ભોજન કરવાથી. (પ્રકૃતિ વિરુદ્ધનું ભોજન કરવાથી.)
૯. ઈન્દ્રિયાર્થના વિપાક :- ઐન્દ્રિક વિષયોનું અતિ સેવન કરવાથી.

આ નવ કારણોથી શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. (સ્થાન-૯, સૂત્ર-૬૬૭)

* ટાઈટલ પેજ નં. ૪

संग्रहालयना प्रतिमालेखो

आजे आपणी परंपरा अने श्रमण संस्कृतिनो क्रमबद्ध इतिहास प्राप्त नथी, इतिहासना केटलाय तत्त्वो ग्रंथ-भंडारो, ताप्रपत्रो, शिलालेखो, अने प्रतिमालेखोमां धरबायेला छे. आवी ऐतिहासिक साधन सामग्रीमां प्रतिमालेखो अग्रतां क्रमे छे, प्रतिमा लेखो बे विभागमां मळे छे. १. पाषाण प्रतिमा लेखो २. धातु प्रतिमा लेखो, धातु प्रतिमानी अपेक्षाए पाषाण प्रतिमामां लेखो बहु ओछा प्राप्त थाय छे. प्रतिमा लेखोमां श्रमण परंपरा अने तत्कालीन श्रावकोना वंशादिनी नोंध प्राप्त थाय छे. श्रमण परंपराना इतिहासमां खूटती कडीओनुं अनुसंधान करवामां प्रतिमा लेखो बहु महत्त्वनो भाग भजवे छे.

पूज्यपाद् गुरुदेव श्रीमद् आचार्य श्रीपद्मसागरसूरीश्वरजी महाराजा प्रभु शासननी आवी ऐतिहासिक मूल्योनी काळजी अने जतन माटे सतत उद्यमशील अने कांईक करी छूटवानी भावना धरावी, प्रभु शासननी शान अने गरिमाने हृष्ट पुष्ट करता रहे छे. पूज्य गुरुमहाराजना अथाग प्रयत्नथी विनिर्मित आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर अने सम्राट् संप्रति संग्रहालयमां आवी केटलीय ऐतिहासिक सामग्रीओ संकलित, संगृहीत अने सुरक्षित छे. संग्रहालयमां रहेला धातु अने पाषाण प्रतिमाना लेखो अहीं प्रस्तुत छे. आ लेखो उतारी आपवानुं पुण्य-कार्य परम पूज्य शासनसम्राट्श्रीना समुदायना आचार्य भगवंत श्रीसोमचंद्रसूरीश्वरजी महाराज साहेब अने एमना शिष्य परिवारे करी आप्युं छे. संग्रहालयमां नोंधायेल क्रमानुसार ज प्रतिमाना लेखो प्रकाशित करीए छीए.

संपा.

धातु प्रतिमालेख

श्री शांतिनाथ, पंचतीर्थ - १

१. संवत् १५६१ वर्षे माघ वदि ८ सोमे श्री ब्रह्माणगच्छे श्रीश्रीमालज्ञा. श्रे. खेता भा. खेतलदे सु. पोपट भा. ढूबी सु. लींबा भा. ललनादे सु. पद्मा युतेन स्वपूर्वजनमित्तं आत्मश्रेयोर्थ श्रीशांतिनाथचतुर्विंशतिपट्टः कारि. प्र. श्री बुद्धिसागरसूरिपट्टे श्रीविमलसूरिभिः द्या...

श्री पद्मप्रभरवागी, चतुर्विंशति - ३

२. संवत् १४३८ वर्षे ज्येष्ठ वदि ४ शनौ श्रीनागकीयगच्छे .....गोत्रजा भा.

७२

मार्च - २०१३

डाका भातृ जयतसिंह नाणसीह?(इ?).....देदा भा. पू..... द्वितीय नाम कील्हणदेव्या पुत्र धरण-धिर सहितयो आत्मश्रेयोर्थ श्रीपद्मप्रभचतुर्विंशतिजिनालय का. प्र. श्रीमहेंद्रसूरिभिः ॥श्री॥

श्री सुमतिनाथ, चतुर्विंशति - ४

३. संवत् १४७५ वर्षे ज्यैष्ठ वदि १२ सोमे श्रीश्रीमालज्ञातीय पितृ कडूआ भातृ ईला माता कामलदे पितृमातृभ्रातृश्रेयोर्थ वइरसीके(हे)न श्रीसुमतिनाथचतुर्विंशतिपट्टं कारितं श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीसागरतिलकसूरिणामुपदेशेन ॥

चतुर्विंशति - ५

४. सं. .... वीरम भा. लाजा श्रे. राणा भा. सिरियादे श्रे. बीहडा भा. कील्हणदे सर्वगोत्रिणां श्रेयसे .....चतुर्विंशति?बिंबं करा. का. पिप्पलाचार्य श्रीगुणसमुद्रसूरि शिष्य. श्रीशांतिसूरिभिः ॥

श्री चंद्रप्रभस्वामी, चतुर्विंशति - ६

५. संवत् १३८७ वर्षे माघ शुदि ५ रवौ श्रीकाष्ठसंघे आचार्य श्रीशुभकीर्तिगुरोपदेशेन नरसिंहपुर खेता सुत साजण वधू नागल सुत माणल सुत साढा सुत तेजाकेन श्रीचंद्रप्रभ श्रेयोर्थ प्रतिष्ठितं ॥

श्री आदिनाथ, पंचतीर्थी - ७

६. संवत् १५७१ वर्षे माहा शुदि १३ रवौ राजाधिराज श्रीनाभिनरेश्वर माता श्रीमरूदेवा तत्पुत्र श्रीःश्रीःश्रीःश्रीःश्रीः आदिनाथबिंबं कारितं सेवक तेजाच्छेना भोपाल लीखमीसी नींबाभिधानेन कर्मक्षयार्थं शुभं भवतु नुडलाइ वास्तव्य ॥ श्रीश्रीश्रीश्रीश्री

श्री शांतिनाथ, पंचतीर्थी - ८

७. संवत् १५५१ पौष सुदि १३ शुके श्रीमंडपे श्रीश्री..... सोनी संग्रामस्य भार्यया नाथी सुश्राविकया पुत्र उदयाकेरण मुख्यपरिवारसहितया स्वपुण्यार्थं श्रीशांतिनाथ बिंबं श्रीअंचलगच्छेश श्रीसिद्धांतसागरसूरिणामुपदेशेन कारितं प्रतिष्ठितं श्रीश्रीपत्तननगरे श्रीसंघेन पूज्यमान चिरनंदतात् श्री ॥

श्री अरनाथ, पंचतीर्थी - ९

८. संवत् १५६२ वर्षे वैशाख वदि १० रवौ वौ. उपकेशज्ञातीय श्रीछाजडगोत्रे सा. वयरसीह भार्या कडडी पुत्र. सा. नायमल्लना पुत्र हालासाहितया श्रीअरुनाथबिंबं

श्रुतसागर - २६

७३

कारितं निजपुन्यार्थं प्रतिष्ठिता श्रीमलधारगच्छे भ. श्रीलक्ष्मीसागरसूरिभिः ॥

श्री सुपार्श्वनाथ, पंचतीर्थी - १०

९. सं. १५४१ वर्षे माघ शुदि १३ रवौ श्रीमंडपे श्रीमालज्ञातीय सं. ऊदा भा. हर्षू पु. सं. खीमा भा. पूजी सु. सं. जगसी भा. माकुं पु. सं. गोल्हा भा. सामा पु. मेघा पु. शाणी लघुभ्रातृ सं. राजा भा. सांगू पु. सं. जावड भा. रमाई जीवादे-सुहागदे-सक्तादे-धनदे सु. सं. हीरा भा. रमाई सं. लालादि कुटुंबयुतेना ४? बिंबकारयित्रा श्रेयसे श्रीसुपार्श्वबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं तपागच्छे श्रीसोमसुंदरसूरि श्रीलक्ष्मीसागरसूरिपट्टे श्रीसुमतिसाधुसूरिभिः ॥

श्री पार्श्वनाथ, पंचतीर्थी - ११

१०. संवत् ११७८ पोस वदि ११ शुक्रे श्रीहाइकपुरीयगच्छे श्रीगुणसेनाचार्य संताने सवणीतीग्रामे ठा. झमणाग ..... सुत वछलेन भार्या जसदेवि समन्वितेन श्रीपार्श्वनाथप्रतिमा उभयश्रेयोर्थं कारिता ॥

श्री चन्द्रप्रभ, एकलतीर्थी - १३

११. सं. १२३८ मार्ग. सुदे १५ गुरो अघेह भा. लिज श्री महावीरप्रत्यमा कारापिता पुणदेवी आत्मश्रेयोर्थं प्रतिष्ठिता श्रीचंद्रप्रभौ श्री..... ॥

श्री शांतिनाथ, त्रितीर्थी - १४

१२. सं. १२१८ वैशाख वदि ५ शनौ १. श्रीभावदेवाचार्यगच्छे जसधवल पुत्रिकया सहजिया आत्मश्रेयोर्थं श्रीशांतिजिनकारित ॥

श्री चन्द्रप्रभस्वामी, चतुर्विंशति - १५

१३. संवत् १४७९ वर्षे पोष वदि ५ शुक्रे श्रीअंचलगच्छेश श्रीजयकीर्तिसूरीणामुपदेशेन श्रीश्रीमाल ज्ञा. परी. धना भा. परी. धांधलदे तयो सुतेन परी. हीराकेन निजपितृमातृपुण्यार्थं स्वश्रेयोर्थं च श्रीचंद्रप्रभस्वामिबिंबं कारितं प्रतिष्ठापितं चिरंनदतात् ॥

श्री आदिनाथ, पंचतीर्थी - १६

१४. सं. १२२१ वैशाख शुदि ४ सोमे श्रीप्राग्वाटज्ञातीय महं. रूपा सुत महं..... सामलेन ..... श्रीआदिनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं ॥

(क्रमशः)

ત્રિભુવનવિહાર રાણકપુર તીર્થ : એક પરિચય

કલુભાઈ એલ. શાહ

શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થનું નામ સ્મરણ થતાં જ ઊંચા પર્વત પર મંદિરોની નગરી એવું ચિત્ર મનમાં અંકિત થાય, શ્રીસમેતશિખરનું નામ લેતાં જ પર્વત પર શામળા પાર્શ્વનાથનું મંદિર તેમજ ઊંચી-નીચી ટેકરીઓમાં વીસ તીર્થકરોના પગલાંની દેરીઓનું ચિત્ર મનમાં ઉપસે જ્યારે શ્રી રાણકપુર તીર્થનું નામ પડતાં જ નયનરમ્ય કોતરણીવાળા સ્તંભોનું વિશાળકાય શ્રી ઋષભદેવનું ચતુર્ભુજ જિનપ્રાસાદ એવી સ્પષ્ટ છબિ માનસપટ પર ઉપસી આવે છે.

આ મંદિરના નિર્માણકર્તા શ્રેષ્ઠી ધરણશાહ હોવાથી 'ધરણવિહાર' તરીકે પ્રસિધ્ધિ પામ્યું છે. આ મંદિર ત્રણે લોકમાં દીપક સામન હોવાથી 'ત્રૈલોક્યદીપકપ્રાસાદ' અથવા 'ત્રિભુવનવિહાર' તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત આ મંદિરને 'નલિનીગુલ્મ વિમાનની' પણ ઉપમા આપવામાં આવી છે.

મંત્રી ધરણશાહ :- શેઠ કુંરપાલ અને તેમની પત્ની કામલદેને બે પુત્રો હતા - રત્નાશાહ અને ધરણશાહ*. પોરવાડ જ્ઞાતીય ધરણશાહની પત્નીનું નામ ધારલદે હતું. ધરણશાહના મોટાભાઈનું નામ રત્નાશાહ અને તેમની પત્નીનું નામ રત્નાદે હતું. ધરણશાહ અને રત્નાશાહને નાનપણથી જ ધરના સુસંસ્કાર અને ધર્મપરાયણતાનો સમૃદ્ધ વારસો મળ્યો, પંદરમી સદીમાં થયેલા આચાર્ય શ્રી સોમસુંદરસૂરિજીની પ્રેરણાથી ધરણશાહે તેમનું જીવન ધર્મ તરફ વાળ્યું. બત્રીસ વર્ષની ભરયુવાનીમાં શત્રુંજય તીર્થમાં બત્રીસ સંઘોની વચ્ચે ઇન્દ્રમાળ પહેરી ચોથા બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો કઠોર નિયમ ધારણ કર્યો. ધરણશાહે તીર્થયાત્રામાં અને અન્ય ધાર્મિક કાર્યોમાં પોતાની લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કર્યો. શેઠ ધરણશાહની બુદ્ધિમત્તા અને દાનવીરતાની ગુણસમૃદ્ધિ પારખી, કુંભા રાણાએ તેમને મંત્રીપદે સ્થાપ્યા.

જિનાલય નિર્માણ :- મંત્રી ધરણશાહ ધર્મપરાયણ હોઈ ભગવાન ઋષભદેવનું એક અલૌકિક અને ભવ્ય મંદિરનું નિર્માણ કરવાની ભાવના તેમને જાગૃત થઈ.

* સં. ૧૫૦૭ ચૈત્ર વદિ ૭ શનૌ પ્રાગવાટ. સં. કુમરપાલ ભા. કામલદે પુત્ર સં. ધરણાકેન ભા. ધારલદે પુત્ર જાજા-જાવડ જ્યેષ્ઠપ્રાતૃ સં. રત્ના પુત્ર લાખુ-સજી-સાલિગ-સોન્ત પૌત્ર લોલા મહણસી-સાંડા-ગુણરાજ-પર્વત-વાછા-રાજિગ-પાસા-આસા-સોહક.... રાજાદિ કુટુંબયુતેન સ્વકારિતે ચતુર્મુખપ્રાસાદે દ્વિતીયા ભૂમૌ મૂલનાયકઃ શ્રીયુગાદિદેવઃ કા. પ્ર. તપાગચ્છેશશ્રીસોમસુંદરસૂરિશિષ્ય શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ-શ્રીજયવંદ્રસૂરિપટ્ટયોઃ રત્નશેખરસૂરિભિઃ। સં. સાજિગદે પ્રણમતિ।।

(રાણકપુર-જિનાલયના રંગમંડપમાં બિરાજમાન આદિનાથ પ્રતિમા લેખ)

શ્રુતસાગર - ૨૬

૭૫

એક અનુશ્રુતિ તો એમ કહે છે કે ધરણાશાને એક રાત્રે સ્વર્ગલોકના 'નલિનીગુલ્મ દેવવિમાન' જેવું મંદિર નિર્માણ કરવા માટેનું સુંદર સ્વપ્ન આવ્યું. ધરણાશાએ વિચાર્યું કે મારે પણ સ્વપ્નમાં દર્શન કર્યા જેવું જ એક અતિભવ્ય અને અતિસુંદર જિનપ્રાસાદનું નિર્માણ કરવું. આ માટેની તૈયારીઓના પ્રારંભમાં નામાંકિત શિલ્પીઓ પાસેથી મંદિરના નકશાઓ મંગાવ્યા. સૌના નકશાઓ જોતાં-જોતાં છેવટે મુંડારાના વતની દેપા કે દેપાક નામના શિલ્પીનો નકશો પસંદગી પામ્યો. શિલ્પી દેપા એક અનોખા પ્રકારનો કલાકાર હતો. પૈસા કરતાં એને પોતાની કલાસમૃદ્ધિને છતી કરવાનો શોખ હતો. મંત્રી ધરણાશાની ધર્મભક્તિથી આકર્ષાઈને આ કલાકારે એક ઉત્તુંગ અને ભવ્યમંદિરનું નિર્માણ કરવાનો સંકલ્પ કરી, સંવત ૧૪૪૬માં મંદિરનું કાર્ય શરૂ કર્યું. આ મંદિરનું નિર્માણ ૫૦ વર્ષે પણ પૂર્ણ થઈ શક્યું નહીં. ધરણાશાને આ મંદિર સાત મજલાનું કરવું હતું. તેને અટકાવીને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખીને મંદિરમાં ભગવાન ઋષભદેવની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો. એટલે સંવત ૧૪૯૬માં આ પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય ભગવંતશ્રી સોમસુંદરસૂરિજીના વરદ હસ્તે સંપન્ન થઈ. ધરણાશાએ એમની અંતિમ ઘડીઓમાં જિનમંદિરનું થોડું બાકી રહેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવા મોટાભાઈ રત્નાશાને જણાવ્યું. શ્રી ધરણાશાના અવસાન બાદ આઠ-દસ વર્ષ સુધી મંડપોનું કલાત્મક શિલ્પકામ રત્નાશાએ કરાવ્યું અને તીર્થની શોભા વધારી.

આ મંદિરના નિર્માણ માટે મંત્રીશ્રી ધરણાશાહે કુંભા રાણા પાસે જમીનની માગણી કરેલી. રાણાએ જમીન ઉદારતાથી આપવાની સાથે ત્યાં નગર વસાવવાની પણ સલાહ આપેલી. એ પ્રમાણે ગામ વસાવીને રાણાના નામ પરથી ગામનું નામ રાણકપુર રખાયું. એ પછી લોક જીભે આ નગરનાં નામોનો જુદો-જુદો ઉચ્ચાર થવા લાગ્યો - રાણાપુર, રાણીગપુર, રાણીકપુર, રાણકપુર છેવટે રાણકપુર નામ પ્રસિદ્ધ થયું. સંવત ૧૭૪૬માં કવિશ્રી શીલવિજયજીએ રચેલ 'તીર્થમાળા'ના વર્ણન પરથી એવું જણાય છે કે એ સમયે રાણકપુર ઘણું સમૃદ્ધ હતું. અને શ્રાવકોના જ ત્રણ હજાર જેટલાં ઘરો હતાં. ત્યારબાદ એ નગર વેરાન બન્યું.

આ મંદિર મઘાઈ નદીની પાસ, અરવલ્લી ગિરિમાળાની નાની નાની ટેકરીઓ અને શાંત એકાંત નિર્જન જંગલ એમ કુદરતના આ ત્રિવિધ સૌંદર્યો વચ્ચે માનવસર્જિત સ્વર્ગલોકના દેવ વિમાન સાદૃશ આ શિલ્પ સમૃદ્ધિવાળા મંદિરના દર્શન કરી, માનવી પોતાની જાતને ભૂલી, પ્રભુને સમર્પિત થઈ દિવ્યલોકના આનંદની અનુભૂતિ કરે છે.

જિનાલય પરિચય :- આ મંદિરની નિર્માણ કથાના ચાર આધારસ્તંભો છે :- આચાર્ય શ્રી સોમસુંદરસૂરિજી, મંત્રી શ્રી ધરણાશાહ, શ્રી રાણા કુંભા અને શિલ્પી દેપા. આ ચારેની ભાવનારૂપ ચાર સ્તંભોના આધારે ગગનને આંબતાં, કોતરણીયુક્ત સ્તંભોથી શોભતાં, વિશાલ મંદિરની રચના સાકાર થઈ.

આ મંદિરને ચાર દ્વાર છે. મંદિરના મૂળ ગભારામાં ભગવાન ઋષભદેવની ૭૨ ઇંચ જેટલી ચારે દિશાઓ તરફ મુખ કરતી ચાર ભવ્ય પ્રતિમાઓ બિરાજિત

૭૬

માર્ચ - ૨૦૧૩

છે. બીજા અને ત્રીજા માળના ગર્ભગૃહમાં પણ આ રીતે ચાર ચાર જિનપ્રતિમાઓ છે. માટે આ મંદિર ચતુર્મુખજિનપ્રાસાદ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું, ગોડવાડની મોટી પંચતીર્થીમાં જેટલાં પ્રાચીન જૈન મંદિરો છે તેમાં સૌથી મોટું અને શિલ્પ સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ આ મંદિર અનુપમ છે. આ જિનાલયમાં ૭૬ નાની શિખરબંધી દેરીઓ, ચાર રંગમંડપ તેમજ શિખરયુક્ત મોટી દેવકુલિકાઓ છે. ચાર દિશાઓમાં રહેલા ચાર મહાધર પ્રાસાદોમાં ૮૪ દેવકુલિકાઓ છે. મંદિરના ત્રણ માળમાં ૨૪ રંગમંડપો, ૮૫ શિખરો અને ૧૪૪૪ સ્તંભો છે. તેમજ ૮૪ ભોંયરાઓ પણ છે.

આ ધરણવિહાર મંદિર ૪૮૦૦૦ વર્ગ ફીટના વિસ્તારમાં પથરાયેલું છે. મંદિરની ઊંચાઈના પ્રમાણમાં જગતિ ભોંયતળિયાની ઊંચાઈ અને વિસ્તાર, ચારે દિશામાં એક સરખાં પગથિયાં, શૃંગાર ચોકીઓ તે ઉપરના મંડપો, દરવાજાઓ બધું માપ એકસરખું નજરે પડે છે. અંદરની બાજુએ ચારે દિશાના ચાર દરવાજાયુક્ત મુખ્ય મંદિર, તેના ચાર સભા મંડપો, ચાર વિશાળ મેઘનાદ મંડપો, તેના તોરણો યુક્ત ઊંચા સ્તંભો, મુખ્ય મંદિરના ચારે ખૂણામાં શિખરબંધી દેરાસરો, ભમતીની શિખરબદ્ધ દેવકુલિકાઓ, વચ્ચે વચ્ચે ચારે તરફના એકસરખા મોટા ગભારા ઉપર બે માળ અને શિખરબંધી રચનાવાળું આ મંદિર છે. આ બધા ઠેકાણો શિલ્પના દર્શન તો થાય જ છે પરંતુ મેઘનાદ મંડપની શિલ્પકલાની સમૃદ્ધિ જ યાત્રિકનું મન હરી લેવા પૂરતી છે.

આ મંદિર નિર્માણમાં થયેલા ખર્ચની વિગતો ૧૮મા સૈકામાં રાણાકપુરની તીર્થયાત્રાએ આવેલા જ્ઞાનવિમલસૂરિજીએ રાણાકપુર તીર્થ સ્તવનમાં ધરણવિહારના વર્ણનમાં જણાવેલ છે. જિનમંદિર નિર્માણમાં આજથી સાડાપાંચસો વર્ષ પૂર્વ ૯૯ લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓનો ખર્ચ થયો હતો. 'ઘન્ટે પોરવાહ નિત્રાણુ લાખ દ્રવ્ય લગાયો'

મુખ્ય મંદિરની રચના પછી રાણાકપુરની જાહોજલાલીમાં વિદેશી આક્રમણના કારણે ઓટ આવી. મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબે આ પ્રદેશમાંથી પસાર થતાં ધરણવિહારને ઘણું નુકશાન પહોંચાડ્યું હતું. એ પછી આ વિસ્તારમાં દુષ્કાળનો ઓળો ઉતરતાં આસપાસની વસતી શહેરોમાં સ્થળાંતરિત કરી ગઈ. આ તીર્થની આસપાસ ગીચ ઝાડી ઊગી ગઈ, રસ્તાઓ વિકટ અને નિર્જન બન્યા, જંગલી પશુઓનો ભયવધ્યો. એટલે લોકોની આ પ્રદેશમાં અવર જવર ઘણી જ ઓછી થઈ. યાત્રીઓથી ધમધમતું સ્વર્ગસમું આ તીર્થ સાવ નિર્જન બન્યું.

જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર :- જેમ ભરતી પછી ઓટ અને ઓટ પછી ભરતી આવે છે તેમ આ મંદિરના ચઢતીના દિવસો આવ્યા. અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાભાઈ વખતચંદ સંઘ કાઠીને સાદડી ગામમાં આવેલા ત્યારે એમને આ તીર્થની કફોડી જીર્ણોદ્ધાર જોઈને આ તીર્થને ડાકુ-લૂંટારાઓના ભયથી મુક્ત કરવા પગલા

૨. જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભાગ-૧, ખંડ બીજો પૃ. ૨૧૬.

શ્રુતસાગર - ૨૬

૭૭

લીધાં. આ વાસ્તવિકતા પિછાણીને સાદડીના શ્રી સંઘને રાણકપુર તીર્થના જીર્ણોદ્ધારની ભાવના જાગી. જીર્ણોદ્ધાર માટે સંપત્તિ તથા કારીગરો મેળવવા જેવા અનેક જટિલ પ્રશ્નોના કારણે ભારતના સમસ્ત શ્વે. મૂ. પૂ. જૈન સંઘની પ્રતિનિધિ સંસ્થા શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી સાથે વાટાઘાટો આદરી. છેવટે શ્રી સાદડી સંઘે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીને આ તીર્થનો વહીવટ સોંપ્યો. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીના સુકાની શ્રેષ્ઠીવર્યશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈએ શાસનસમ્રાટ શ્રીમદ વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબની સલાહ અને આજ્ઞા લઈને એ સમયના કુશળ શિલ્પીઓનો સાથ લઈને અને તે સમયના સ્થાપત્યના વિદ્વાન અને નિષ્ણાંત શિલ્પી ગ્રેગસન બેટલીનો પણ સાથ મેળવીને રાણકપુરના મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય સુંદર રીતે પાર પાડ્યું. શ્રેષ્ઠીવર્ય શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈની વિશાલ દૃષ્ટિથી મંદિર અને પરિસરની વ્યવસ્થાઓમાં નવેસરથી રચના કરવામાં આવી. ગુમ્મરો, મેઘનાદ મંડપ વગેરે ફરી ચેતનવંતા બન્યાં. નવી ધર્મશાળા, ભોજનશાળા અને અન્ય સુવિધાઓ પણ ઊભી કરવામાં આવી. વિ.સ. ૧૯૯૦માં શરૂ કરેલું જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય અગિયાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું. વિ. સં. ૨૦૦૯માં પ. પૂ. વિજયઉદયસૂરિજી મ.સા. તથા પ.પૂ. વિજયનંદનસૂરિજી મ.સા. વગેરે આચાર્ય ભગવંતો અને મુનિ ભગવંતોની નિશ્રામાં યાદગાર રહે તેવો પુનઃ પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ ઉજવાયો. સાવ ઉજડ અને વેરાન બની ગયેલા આ મંદિરે પુનઃ એના શિલ્પ, સૌંદર્ય અને ધર્મભાવનાનો ધ્વજ લહેરાયો.

આ જિનમંદિરમાં ૧૪૪૪ સ્તંભોની અનુપમ રચના કરવામાં આવી છે. આ સ્તંભોની ભવ્યતા અને એની કોતરણી દર્શનાર્થીઓને આકર્ષે છે. આ સ્તંભો આડી અને ઊભી હરોળમાં એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા છે કે દર્શનાર્થીઓને ગમે તે બાજુએથી પ્રભુ દર્શનમાં અવરોધરૂપ બનતા નથી. આ સ્તંભો સ્થાપત્ય સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે છે. તેમજ એનું નકશીકામ મન હરી લે છે. એવી જ રીતે એક જ પથ્થરમાંથી બનાવેલાં મનોહર તોરણો એ આ જિનમંદિરનું આગવું કલા પાસું છે.

આ મંદિરની ભૂતકાલીન મહત્તા આંકનારા સ્તવનો અને તીર્થમાળાઓ રચાઈ છે. શ્રી મેહ કવિએ સંવત ૧૪૯૯માં રચેલા રાણિગપુર ચતુર્મુખપ્રાસાદ સ્તવન માં તેમણે પ્રત્યક્ષ જોયેલા ગામનું વર્ણન કર્યું છે.

આબુના મંદિરો એની ઝીણી કોરણી માટે પ્રસિદ્ધ થયાં. રાણકપુરના મંદિરમાં કાંઈ કોતરણી ઓછી નથી. પણ પ્રેક્ષકનું ધ્યાન એની સપ્રમાણ વિશાળતા તરફ ખેંચાય છે. તેથી જનસમૂહમાં 'આબુની કોરણી અને રાણકપુરની માંડણી' એવી લોકોક્તિ પ્રસિદ્ધિ પામી.

કવિશ્રી મેહે પણ રાણકપુરના મંદિરની કોરણીને આબુની કોરણી જેવી, એના સ્તવનમાં નીચેની પંક્તિમાં વર્ણવી છે.

‘વિવિધ રૂપ પૂતલી અપાર, કોરણીએ અર્બુદ અવતાર’

તો, ઋષભદાસ કવિએ આ તીર્થનું મહાત્મ્ય નીચેની પંક્તિઓમાં દર્શાવ્યું છે.

‘ગઢ આબુ નવિ ફરસિયો, ન સુણયો હીરનો રાસ

રાણકપુર નવિ ગયો, ત્રિણયે ગર્ભાવાસ’^૧

જેમણે ખરેખર આબુ અને રાણકપુરની જાત્રા કરી નથી, શ્રીહીરવિજયસૂરિ રાસનું શ્રવણ કર્યું નથી એનું જીવતર એળે ગયું છે એમ જાણવું.

નીચેની લોકોક્તિમાં પણ રાણકપુરનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે.^૨

‘શત્રુંજયનો મહિમા અને તારંગાની ઊંચાઈ

આબુની કોરણી અને રાણકપુરની બાંધણી;

કટકું, બટકું ખાજે, પણ રાણકપુર જાજે’

ધર્મરસિકો માટે રાણકપુર તીર્થ ભક્તિ અને આરાધનાનું પવિત્ર ધામ છે. ઇતિહાસવિદો માટે પંદરમા શતકના મેવાડના અને ભારતના ઇતિહાસની ગૌરવગાથા છે. દેશ અને વિદેશના પ્રવાસીઓ માટે ભારતીય ધર્મ સંસ્કૃતિનું એક અનન્ય અને અદ્વિતીય સ્થળ છે. સ્થાપત્યરસિકને માટે સ્થાપત્યના સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવનારું બેનમૂન સ્થાપત્ય છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. રાણકપુર, લે. રતિલાલ દી. દેસાઈ, શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, અમદાવાદ, ૧૯૮૭
૨. જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભા.૧ ખંડ બીજો, શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, અમદાવાદ
૩. રાણકપુર તીર્થ, લે. રમણલાલ ચી. શાહ, જૈનદર્શન પરિચયશ્રેણી-૪, પુસ્તક-૪, શ્રી જયભિખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, એપ્રિલ, ૧૯૯૩
૪. રાણકપુરની પંચતીર્થી (સચિત્ર), લે. પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, પ્રકા. શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર, ૧૯૬૭
૫. રાણકપુરની ભીતરમાં, લે. આ. શ્રી મુક્તિપ્રભસૂરિ, પ્રકા. વિજયમુક્તિચંદ્રસૂરિ ગ્રંથમાળા, સુરત ભક્તિ અને કળાના સંગમનું તીર્થ શ્રી રાણકપુર, લે. રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ, પ્રકા. આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, અમદાવાદ, ૧૯૭૯.
૬. જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ-૯, અંક-૮, ક્રમાંક-૧૦૪. ૧૯૪૪.
૭. કલામંદિર રામકપુર, લે. જયરાજ જૈન, પ્રકા. સાગરમલ હસ્તીમલ, બોમ્બે, ૧૯૫૩
- * એક વિશેષ નોંધ : રાણકપુર પ્રતિષ્ઠા લેખ સંગ્રહ-સંપા. - ૫. પૂ. શાસનસત્રાદશ્રીના સમુદાયના ૫. પૂ. આચાર્યભગવંતશ્રી સોમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા. દ્વારા રાણકપુર પ્રતિષ્ઠા લેખ સંગ્રહનું સંપાદન કાર્ય ચાલુ છે, જે ટૂંક સમયમાં પ્રકાશિત થશે.

૩. આનંદકાવ્ય મહોદધિ- હીરવિજયસૂરિરાસ, પૃ.-૯૨ પ્રકા- દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્યાર ફંડ, સુરત ૪. ત્રૈલોક્યદીપક રાણકપુર તીર્થ પૃ.-૬૨

આચાર્યશ્રી કેલાસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા સંક્ષિપ્ત કાર્ય અહેવાલ ફેબ્રુઆરી-૧૩

જ્ઞાનમંદિરના વિવિધ વિભાગોના કાર્યોમાંથી ફેબ્રુઆરીમાં થયેલાં મુખ્ય-મુખ્ય કાર્યોની ઝલક નીચે પ્રમાણે છે

૧. હસ્તપ્રત કેટલોગ પ્રકાશન કાર્ય અંતર્ગત કુલ ૬૩૯ પ્રતો સાથે કુલ ૧૪૧૯ કૃતિલિંક થઈ અને આ માસાંત સુધીમાં કેટલોગ નં. ૧૫ માટેની લિંકનું કાર્ય પૂર્ણ થયું તથા ૧૬ કેટલોગ માટે ૧૨૪૦ લિંકનું કાર્ય પૂર્ણ થયું.
૨. હસ્તપ્રત સ્કેનીંગ પ્રોજેક્ટ હેઠળ હસ્તપ્રતોના ૫૬૭૩૮ પાનાઓનું સ્કેન કરવામાં આવ્યું.
૩. વિશ્વ કલ્યાણ ગ્રંથ પુનઃ પ્રકાશન પ્રોજેક્ટ હેઠળ ૫૧૮ પાનાઓની ડબલ એન્ટ્રી કરવામાં આવી.
૪. લાયબ્રેરી વિભાગમાં જુદા-જુદા ૯ દાતાઓ તરફથી ૬૦૦ પુસ્તકો ભેટ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયાં.
૫. લાયબ્રેરી વિભાગમાં પ્રકાશન એન્ટ્રી અંતર્ગત કુલ ૬૮ પ્રકાશનો, ૬૦૦ પુસ્તકો તથા પ્રકાશનો સાથે ૪૫૫ કૃતિ લીંક કરવામાં આવી, તેમજ ૧૦૨ પ્રકાશનો તથા ૩૬ કૃતિઓ તથા ૨૭ પ્રકાશન કૃતિલિંકની સંપૂર્ણ માહિતી સુધારવામાં આવી.
૬. મેગેઝિન વિભાગમાં ૨૮૨ પેટાંકની સંપૂર્ણ માહિતી ભરવામાં આવી તથા તેની સાથે યોગ્ય કૃતિ લિંક કરવામાં આવી. તેમજ ૧૫૯ મેગેઝિન અંક કોપીઓની માહિતીઓ ભરવામાં આવી.
૭. ૪ વાયકોને હસ્તપ્રત તથા પ્રકાશનોના ૧૨૨૫ પાનાની પ્રિન્ટ કોપીઓ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી. આ સિવાય વાયકોને કુલ ૩૭૩ પુસ્તકો ઈશ્યુ થયાં તથા ૩૪૯ પુસ્તકો જમા લેવામાં આવ્યાં. વાયક સેવા અંતર્ગત પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તથા વિદ્વાનોને નીચે પ્રમાણે માહિતી આપવામાં આવી.
  - a. પં. કુલચંદ્રવિજયજી મ.સા.ને શત્રુંજય અંગે, મુ. પરમપ્રેમવિજયજી મ.સા.ને ગુરુવંદન સંબંધી તેમજ પ્રો. પ્રીયોત્ર બાસેરોવીઝ - પોલેંડને જૈનન્યાય અને પ્રો. યોગિનીબેનને વૈદિક સંસ્કૃત આદિ ગ્રંથોની માહિતી આપવામાં આવી,
૮. સમ્રાટ સંપ્રતિ સંગ્રહાલયની મુલાકાતે ૯૪૭ યાત્રાળુઓ પધાર્યાં.

समाचार सार

श्री घंटाकर्ण महावीर देव मन्दिर की प्रतिष्ठा महोत्सव सम्पन्न

श्री तारंगा महातीर्थ की तलहटी में स्थित श्री सम्भवनाथ जैन आराधना केन्द्र के परिसर में सम्यग्दृष्टि शासनरक्षक श्री घंटाकर्ण महावीर देव की मंगलप्रतिष्ठा २० फरवरी, २०१३ को परम पूज्य राष्ट्रसन्त आचार्य भगवन्त श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी महाराज साहब की निश्रा में सम्पन्न हुई।

दिनांक १८ फरवरी, २०१३ से २० फरवरी, २०१३ तक आयोजित त्रीदिवसीय प्रतिष्ठा महोत्सव में विभिन्न धार्मिक अनुष्ठानों का आयोजन किया गया था। इस मंगलमय अवसर पर परम पूज्य राष्ट्रसन्त आचार्य श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी महाराज साहब, पूज्य पंन्यास श्री प्रशान्तसागरजी महाराज साहब, पूज्य मुनिवर श्री पद्मरत्नसागरजी महाराज साहब, पूज्य मुनिवर श्री पुनीतपद्मसागरजी महाराज साहब, पूज्य मुनिवर श्री भुवनपद्मसागरजी महाराज साहब एवं अन्य साधु-साध्वीजी भगवन्त उपस्थित थे। देश के विभिन्न भागों से पधारे हजारों श्रद्धालुओं ने इस ऐतिहासिक कार्यक्रम में उपस्थित होकर पुण्य लाभ अर्जित किया।

श्री सम्भवनाथ जैन आराधना केन्द्र, तारंगा ने श्री घंटाकर्ण महावीर देव मंदिर का निर्माण एवं प्रतिष्ठा कराने का सम्पूर्ण लाभ श्री जयेशभाई शाह परिवार, मुंबई को दिया था।

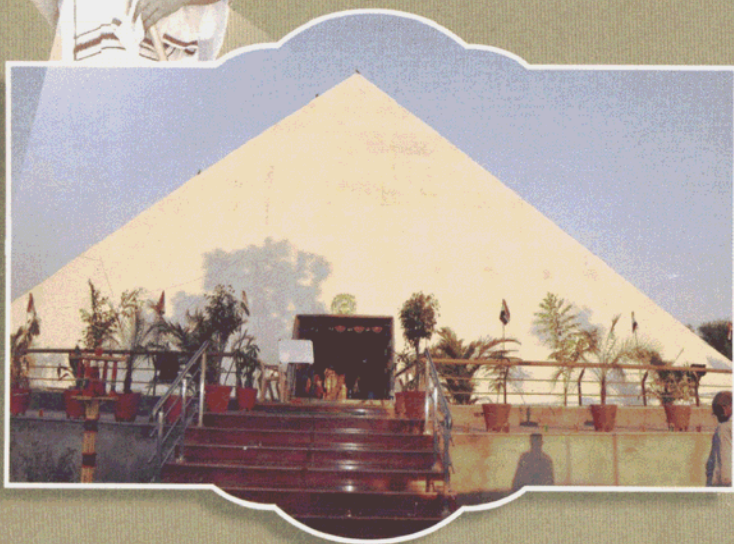
सागर समुदाय की तीन साध्वियाँ दुर्घटनाग्रस्त

सागर समुदाय की तीन साध्वियाँ परम पूज्य श्री कल्पगुणाश्रीजी म. सा., परम पूज्य श्री कल्परत्नाश्रीजी म. सा. एवं परम पूज्य श्री हर्षनन्दिताश्रीजी म. सा. एक जैन श्रावक के साथ मुंबई में गोरेगाँव से शान्ताकूज की ओर दिनांक २६ फरवरी, १३ को विहार करके आ रही थीं, तब जोगेश्वरी (पश्चिम) में एस. वी. रोड पर प्रातः ६.३० बजे अज्ञात दूध वाहन द्वारा उन्हें अचानक टक्कर मार देने से गंभीर रूप से घायल हो गयीं। सभी घायलों को तत्काल कपाडिया हॉस्पिटल में भर्ती कराया गया, जहाँ उनका उपचार चल रहा है। समाचार प्राप्त होने तक उनकी हालत नाजुक है, किन्तु खतरे से बाहर बताया गया है।

परम पूज्य पंन्यास श्री देवेन्द्रसागरजी म. सा. जो शान्ताकूज उपाश्रय में विराजमान थे, के द्वारा घटना की जानकारी देने पर वैयावच्य प्रेमी गुरुभक्तों ने कपाडिया हॉस्पिटल जाकर उनके स्वास्थ्य की जानकारी प्राप्त की एवं उचित व्यवस्था करवाई। पूज्य पंन्यासश्री ने गोरेगाँव श्रीसंघ को भी इस घटना की सूचना दी एवं वे स्वयं भी उनके स्वास्थ्य की जानकारी लगातार ले रहे हैं।

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र एवं ज्ञानमन्दिर परिवार परम कृपालु परमात्मा से उनके शीघ्र स्वास्थ्य लाभ की मंगल कामना करता है।

कंडक अनोखुं सर्जाय छे, गुरुवरना आशिषथी
आवुं अभिनव सर्जन एनी साक्षी पूरे छे...

श्री बुद्धिसागर विहार - पञ्च पिरामीड जिनालय, महुडी तीर्थ

राणकपुरनी शिल्प-समृद्धि

चोवीशी पट

BOOK-POST / PRINTED MATTER

प्रकाशक

आचार्य श्री कैलाससागरसुरि ज्ञानमंदिर

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोबा, गांधीनगर - ३८२००७

फोन नं. (०७९) २३२७६२०४, २०५, २५२ फेक्स : (०७९) २३२७६२४९

E-mail : gyanmandir@kobatirth.org website : www.kobatirth.org